

Розділ 21

ПОЛКОВІ МІСТА: УПРАВЛІННЯ, ЕКОНОМІКА, ДЕМОГРАФІЯ

У цій розвідці йтиметься про міські поселення Лівобережної України (Гетьманщини) — регіону, фронтірне положення якого зумовило особливий перебіг урбанізаційних процесів, відмінний від решти теренів Центрально-Східної Європи¹. Значна частина цих територій ще у XVI ст. становила частину так званого «Дикого поля» й була взагалі позбавлена міст. Їх повторне осадження на місцях колишніх форпостів Київської Русі відбувалося у вигляді інтенсивної «реконкісти» з другої половини XVI ст. Показовим прикладом є надання польським королем Зигмунтом III привілею на «слободу пусту звану Пултава» у 1630 р., а вже у 1648 р. місто було центром Полтавського полку².

Унаслідок порівняно (з їхніми річпосполитськими візаві³) пізнього «старту» міста Гетьманщини практично не мали кам'яної забудови, вузьких вуличок з дво-триповерховими будівлями, котрі тісно обступали б центральну площу. Замість суворих шпилів та стін середньовічного замку гетьманське місто захищало себе земляною фортецею, довкола якої були розкидані абсолютно сільські мазанки й городи. Ці особливості «міських ландшафтів», безперечно, впливали на світогляд їхніх мешканців (так само, як і вони самі формували середовище, в якому жили), тож полтавський міщанин мав відмінне бачення міста, аніж житель Львова. До цих ландшафтних відмінностей можемо додати й забезпеченість лісом, будівельним каменем, доступом до глини, і, що найголовніше, — якісної питної води⁴, дефіцит котрої помітно позначився на житті великих європейських міст раннього нового часу.

Зрештою, і число мешканців козацьких міст було незначним, так, у XVIII ст. найбільші з 137 міст і містечок нараховували 5–8 тис. жителів. Палітра цих поселень була надзвичайно строкатою у сенсі юридичного

¹ У XVIII ст. Гетьманщина ще була відносно автономним утворенням в Російській імперії і складалася з десяти полків. Докладно див., наприклад: *Козут З.* Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. — К., 1996.

² *Коваленко О.* Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 44.

³ Про формування мережі українських міст на теренах Речі Посполитої (Волинь) див., наприклад: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. — Львів, 2003. У цій же книзі дуже детально подана характеристика історіографії, дотичної до українського ранньомодерного міста.

⁴ *Sowina U.* Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle. — Warszawa, 2009. — S. 488.

статусу, організації самоуправління, економічного розвитку, але всі вони функціонували на основі поєднання традицій Речі Посполитої (у плані використання законодавства), Українського Гетьманату (який ще зберігав певну автономію) та модернізаційних ініціатив Російської імперії.

Автори доволі численних урбаністичних студій та узагальнюючих досліджень до сьогодні не визначилися щодо правомірності вживання терміну «місто» навіть стосовно найбільших полкових центрів Лівобережного Гетьманату. Різні критерії визначення статусу спонукають вважати такі поселення радше «великим селом», або ж навпаки — чи не класичним європейським містом. Ці підходи ґрунтуються на вивченні функціонування самоуправління, економічного розвитку, управлінських функцій, міських мешканців і їх повсякденного життя. З огляду на досвід західноєвропейської історичної урбаністики, число жителів поселення не є визначальним показником міського статусу. Більш показовими вважаються специфічний світогляд, «міський» спосіб життя, що можна спробувати простежити, зокрема, і через демографічну поведінку населення. А отже, остання може слугувати певним маркером оцінки населеного пункту. У такому ракурсі питання на кшталт «чи були в Гетьманщині міста?» має риторичний присмак. І тим більше його однозначно не варто розглядати з точки зору сучасних критеріїв, краще про це «запитати» тогочасних людей.

Як нещодавно зауважила дослідниця історії Львова М. Долинська, «простір міста нерозривно пов'язаний з людиною, яка десь мешкала — у конкретному будинку “в мурах” міста чи у передмісті, з людиною, яка мала майстерню чи город десь у цьому просторі, яка ходила міськими вулицями і шляхами передмість»⁵. З іншого боку, простір міста й існує в уявленні його мешканців чи гостей, саме вони його і бачать величним чи жалюгідним, багатим чи убогим і т. д. Тільки вони можуть пояснити нам, чим же міський (у тому числі й полковий) центр відрізнявся від інших поселень Лівобережного Гетьманату, однак, на жаль, вони залишилися в більшості своїй німою анонімною масою. Той простолод нині майже неможливо розговорити, але його поведінка та обмовки почасти дуже промовисті, у тому числі й щодо старої дихотомії місто / село. Адже щось же надихнуло ченця і поета Якова у 1764 р. провіршувати наступні рядки:

Полно лежать в селі, ступай в города!
Не очень робій, хоть не сищеш брата...
Ежелі кто спросить: «Что в город погнало?»
Скажуй: у селі користі мені мало⁶.

⁵ Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст. — Львів, 2014. — С. 8

⁶ Яків (інок). Сатирична коляда // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV — XVIII століття): В 4-х кн. — Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798 рік). — К., 2006. — С. 767.

Полкове місто як осередок локальної адміністрації

Історична наука заперечує універсальність дефініції «місто» для всіх періодів його існування, паралельно з цим відбувається пошук комплексного критерію для визначення ролі міського поселення через розгляд відносин між ним і довкіллям. Сучасна українська дослідниця Т. Портнова виділяє два підставові погляди на проблему взаємодії міста і довкілля. Перший з них підкреслює паразитичний характер міських поселень, стверджуючи, що місто пригнічує село, поглинає його ресурси і підкреслює свій привілейований статус щодо нього, майже нічого не віддаючи натомість⁷. Другий погляд стає дедалі популярнішим і наголошує на наявності взаємних впливів (як їх називає Ф. Бродель: «безперервний діалог з селом»⁸). За твердженнями прибічників цієї точки зору, місто виконує певні функції — економічні, військові, політичні, соціальні, які не може взяти на себе село, а за це користується певними привілеями. На думку Т. Портнової, така характеристика і пасує містам Наддніпрянщини до промислового перевороту⁹.

Однією з головних функцій домодерного міста дослідниця вважає адміністративну. Тобто, в означений час діалог або ж взаємодія між містом і певною територією здійснювалися через її адміністрування. Місто як центр сотенної адміністрації виконувало адміністративні функції на території полкових сотень, а як полкової — на території полку. З-поміж лівобережних міст у цьому відношенні виділявся Глухів. Там знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина, не підлягали владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу¹⁰.

Основною військовою і адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини в середині XVIII ст. вважався полк. Полковник був військовим командиром полку, головним адміністратором, суддею (за висловом З. Когута, «гетьманом у мініатюрі»)¹¹. Відповідно й полкове місто було локальним осередком військової, адміністративної влади на території

⁷ Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 29.

⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з франц. Г. Філіпчук. — К., 1995. — С. 414.

⁹ Портнова Т. Назв. праця. — С. 30.

¹⁰ Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. — К., 1988.

¹¹ Когут З. Назв. праця. Також про полковий устрій і окремих полковників див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 260–263; Горобець В. «Всякого доброго і послушного миловати, а спротивного і непослушного карати маєть». Полковник Війська Запорозького та його влада // Укр. іст. журн. — 2014. — № 4. — С. 50–70.

полку. Реалізацію влади полковника забезпечувала полкова старшина: полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. У XVIII ст. були утворені полкові канцелярії, що, на думку З. Когута, перетворило полкову адміністрацію на частину сталої бюрократії¹². Полковник і старшина здійснювали військове командування, виконували функції виконавчої і судової влади.

Локалізація органів влади в полковому місті вирізняла його з-поміж решти поселень зі статусом міста або містечка. Полковники і старшина мали значну кількість козаків для різних послуг, а також «штатних» підлеглих, які проживали в місті. Наприклад, у штаті полкового обозного згадуються осавул полковий артилерійський, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії, гармаші, пушкарі¹³. У Стародубі вони займали окремий двір полкової артилерії з різними господарськими службами, мурованим льохом і соляним сараєм¹⁴. У дворі переяславської полкової артилерії і «могазейна» в 1766 р. було 15 будівель, з них — 7 житлових, 5 комор і 2 сараї¹⁵. Чисельність штату різних полкових служб, що перебували в місті, часто була значною, це добре помітно на прикладі прилуцької полкової артилерії. У 1734 р. артилерія складалася з двох гармат, при цьому в її штаті були осавул полковий, хорунжий полковий, два пушкарі, чотири гармаші, коваль, два пижовщики, чотири трубачі, литаврщик¹⁶.

Наступне місце за рангом після полковника і полкового обозного належало полковому судді (при цьому вища судова влада все одно належала полковнику), функції помічника судді виконували писар і часто ще підписки¹⁷.

Важливе місце серед полкової адміністрації займав полковий писар. Він відав канцелярією, що вела діловодство полку, до її штату входили передусім канцеляристи¹⁸. Число службовців полкових канцелярій не було сталим. За свідченнями О. Шафонського, їх могло бути 10–16 осіб¹⁹,

¹² Когут З. Назв. праця.

¹³ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 206–221.

¹⁴ Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // Укр. іст. журн. — 1971. — № 2. — С. 105.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 6 зв.

¹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3: Прилуцкий полк // Киевская старина. — 1900. — № 10. — С. 92.

¹⁷ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 224.

¹⁸ Там само. — С. 227.

¹⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. — К., 1851. — С. 120.

штат же полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував 47 осіб. Частина з них проживала безпосередньо при канцелярії (це могли бути «осавульчики» — слуги для рознесення паперу, сторожі²⁰), оскільки сама її будівля складалася з п'яти житлових приміщень та одного службового²¹. Ще більшим був штат стародубської полкової канцелярії: перелік «служителів и прочих», поданий у Генеральному описі, вказує 59 осіб, з них 18 полкових канцеляристів²². У Прилуках, Чернігові, Стародубі полкова канцелярія знаходилася в одному приміщенні з гродським судом. Зазвичай вона розміщувалася у дерев'яній одноповерховій будівлі. Винятком була лише мурована двоповерхова споруда чернігівської полкової канцелярії²³. У Переяславі в одному приміщенні з восьми покоїв знаходилися «канцелярия и щетная комиссия полкова»²⁴.

Завданням канцелярій було ведення полкового діловодства: до відповідних книг вносилися записи про дарчі, «полюбовні», боргові розписки, угоди купівлі-продажу, заповіти та інші акти нотаріального характеру, за їх складання бралася платня. За характером діловодства полкові канцелярії могли поділятися на відділи — судовий, скарбунковий, рахунковий. Отже, місто було центром діловодства на території полку, документи, що стосувалися судочинства, економіки, управління, проходили через його бюрократію і частково осідали в архіві. Полкові архіви могли потерпати під час регулярних пожеж, а тому, наприклад, у Лубнах він знаходився в єдиній у місті кам'яній споруді²⁵. Вочевидь, обивателі полку, яким треба було отримати копії чи виписки з документів, їздили до міста не з порожніми руками, а з численними «упоминками». На думку В. Дядиченка, «дачки» прохачів і широко практиковане хабарництво взагалі були основним джерелом прибутків канцеляристів, хоча ще в 1732 р. універсалом гетьмана Данила Апостола була встановлена тверда оплата для цих службовців²⁶.

Підгрунтя триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманщини становила сотня. Кількість сотень у полку коливалася від 11 до 23. При цьому зазвичай 2–4 з них були полковими, а їхня сотенна адміністрація знаходилася в полковому місті*. Сотник виконував військові, адміністративні і судові функції. Разом з писарем, отаманом та осавулом він проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і

²⁰ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

²¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 122.

²² ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 2–4.

²³ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 45 зв.

²⁵ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

²⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

* Наприклад, у Ніжині було 4 полкові сотні, у Переяславі — 3, у Стародубі — 2.

розв'язував дрібні конфлікти. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, а вже в середині XVIII ст. призначалися полковниками. Сотник мав вирішальний голос у судових справах, котрі розглядалися сотенним правлінням, йому належало право звільнення з посади старшинської адміністрації, підлягала низка слуг — «комнатники, упокоєвики, есаульчики». Разом з сотником сотнею керувала старшина: хорунжий, писар, осавул²⁷. У XVIII ст. сотенні канцелярії координували діяльність місцевої адміністрації²⁸. Сотенна канцелярія однієї з полтавських полкових сотень у 1760-х роках мала чотири кімнати й знаходилася на форштадті поблизу фортеці й торгівельної площі. На тій же вулиці проживала майже вся сотенна адміністрація²⁹.

Полкове місто було осередком судочинства на території полку, причому функції адміністрування й судочинства не були до кінця розрізнені. Правосуддя здійснювалося старшиною, з якої рекрутувалися члени суду і його головуючий³⁰. Полковий суд підлягав Генеральному суду й звертався до нього за роз'ясненнями та інструкціями. Він був одночасно і міським, оскільки справи розглядалися спільно полковими і міськими урядовцями. До його складу від старшини входили суддя, обозний, осавули, писар; від міського управління — отаман, городовий, вїт, бурмистр. Як учасники засідань в актах судових справ згадуються «зацные персоны», які, за словами В. Дядиченка, являли собою представників міського нобілітету³¹. В. Горобець серед таких персон Полтавського суду знайшов городових та полкових урядників, які раніше вже виконували обов'язки судді³².

Засідання полкового суду частіше відбувалося в ратуші. Це пояснюється тим, що в складних справах треба було шукати вказівок у законах та наводити довідки з різних документів, а юридичні кодекси і збірники знаходилися в приміщенні ратуші. Там розташовувався службовий апарат, ратушна в'язниця (могла називатися «колода», «острог» або «секвестр»)³³. Рідше суди засідали в будинку полковника чи в будинках полкової старшини. Наприклад, у Стародубі в другій половині XVIII ст. суд містився в приватному будинку генерального бунчужного Борозни³⁴.

²⁷ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 269.

²⁸ Когут З. Назв. праця.

²⁹ Коваленко О. Назв. праця. — Арк. 122.

³⁰ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 324–326.

³¹ Там само. — С. 340–341.

³² Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 191.

³³ Будемо вживати ці терміни як синонімічні, оскільки вони паралельно використовувалися в тогочасному діловодстві (Див.: Дядиченко В. Назв. праця. — С. 345).

³⁴ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

Зрештою, суди могли засідати в корчмі чи шинку, про що збереглися відомості від першої половини XVIII ст.³⁵

Унаслідок реформування судочинства гетьманом Кирилом Розумовським після 1763 р. замість полкових були запроваджені суди, звичні для старої Речі Посполитої: гродські — у десяти полкових містах для розгляду кримінальних справ; земські — у двадцяти повітах для справ різного характеру, підкоморські — вирішували суперечки навколо земельної власності. Гродське судочинство очолювали полковники, а земських суддів, підсудків, писарів, підкоморіїв обирали «шляхетський» загальний відповідної округи³⁶.

До полкового міста привозили підозрюваних у тяжких злочинах, тому місто потребувало в'язниці. Переяславський полковий острог, за даними Генерального опису, знаходився на території фортеці біля київської башти, причому, земля під ним належала переяславському кафедральному монастирю³⁷. Про вигляд цього острогу в джерелі не йдеться, зате зберігся тогочасний опис місця для утримання в'язнів: «огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодников землянка одна»³⁸.

Наявність секвестру та число ув'язнених в ньому можуть слугувати однією з ознак «статусності» міста. Наприклад, у 1751 р. в острогах Гетьманщини нараховувалося 347 колодників, найбільше з них — 85 — утримувалося в «столичному» Глухові. Показовим є розподіл арештантів по території полку. Так, у Лубенському полку в цей час відбувалося покарання 30 осіб, з них у полкових Лубнах — 19, а решта розподілялися по сотенних центрах: 6 в Ромнах, 3 в Пирятині, по одному в Сенчі та Лукомлі. Необхідно враховувати, що тогочасні секвестри були аналогами сучасних слідчих ізоляторів, а їхній контингент тривалий час чекав на розслідування своєї справи. Деякі з перерахованих у відомості 1751 р. осіб очікували на вирок з 1746 р., а більшість — з 1747–1748 рр. Не всі з них дочекалися суду. Так, за даними названого джерела за час слідств у секвестрі померло 2 колодники³⁹. Утім, затягування розслідування могло спричинити й появу нового життя та нового злочину. Наприклад, під час утримання в полтавському секвестрі жінка Катерина Кушнерівна чинила блуд з колодником Ігнатом Пивоваром і народила двох близнюків⁴⁰.

³⁵ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 345–346.

³⁶ Миллер Г. Сокращенное уведомление о Малой России // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — М., 1846. — Кн. 4: Смесь. — С. 63–64; *Стороженко Н. К истории нежинских греков // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 512.*

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 44 зв.

³⁸ Цит. за: Коваленко О. Назв. праця. — С. 124.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10899. — Арк. 26–30 зв., 93 зв.

⁴⁰ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

Процедура покарання була публічною, її виконували поруч з місцем ув'язнення, на майдані. Така практика була притаманна більшості міст Лівобережного Гетьманату протягом XVII–XVIII ст. Одним з видів кари було стовпове; так, у Полтаві стовп традиційно стояв на місці торгів — на Соборному майдані перед собором, навпроти ратуші⁴¹. Споглядання публічного покарання злочинців, вочевидь, було однією з розваг для населення ранньомодерного міста. Зокрема, перебуваючи в Петербурзі, розважався подібним чином Петро Апостол: «отправился смотреть экзекуцию. Сначала наказывали кошками на эшафоте пятерых лиц, потом парня и девку; по окончании этого повесили слугу и отрубили голову его господину»⁴². Міста Лівобережжя були значно меншими за Петербург, однак до полкових міст звозили злочинців з усього полку. Наприклад, у 1753 р. жителі Полтави могли розважитися стратою Євдокії Щербанівни, якій перед тим завдавали тортур на міському ринку⁴³.

Загалом ринок якнайкраще підходив для оприлюднення факту злочину, відплати за нього — покарану особу очікували не тільки фізичні страждання, а й муки громадського осуду. Так, у 1729 р. лохвицька сотенна канцелярія, розглянувши справу дітовбивці Горпини Дерев'янку, винесла вирок: «и обличивши торгов, давши посред ринку каньчуками добрую хлосту», відпустити⁴⁴. Прилюдність покарання допускала втручання натовпу у його процес. Наприклад, у 1713 р. в Полтаві мали карати драгуна і місцеву вдову Ганну Назарову, котрі, не пошлюбившись, домовилися разом втікати на Січ. Чоловіка стратили, а коли кат взявся за жінку, котрій мав відтяти носа, то «народ крикнул и оную з рук у ката отняли»⁴⁵.

Місцеві урядовці, затримавши підозрюваного, забивали його в колодки, потім супроводжували до сотенного уряду, а звідти — до полкового. У свою чергу полковий суд організовував дізнання на місцях, розшуки винних, збирання речових доказів, для чого командировалися уповноважені особи⁴⁶. До міста запрошувалися й інші учасники судового процесу — свідки, позивачі, представники сторін тощо⁴⁷.

Полковий суд втручався в судочинство на території всього полку і особливо охоче вирішував численні справи, з яких міг мати матеріальний

⁴¹ Там само. — С. 123–124.

⁴² Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.) // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 125–139.

⁴³ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

⁴⁴ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К., 1976. — № 79. — С. 214–216.

⁴⁵ НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 879. — Арк. 13 зв.

⁴⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 348–362.

⁴⁷ Там само. — С. 370–384.

зиск. Цьому сприяв узаконений механізм поборів зі злочинців, функціонування якого у вигляді «вини» на матеріалах кінця XVII — початку XVIII ст. ґрунтовно дослідив В. Горобець. Суди у своєму арсеналі мали натуральні чи грошові штрафи на всі випадки життя — «головщину», «пограбування», «навязку», «пересуди», «заруки», «змирщину», а також приймали «поклони і наклади» — узаконені хабарі⁴⁸. Останнє, на думку О. Сокирка, було зумовлене скромним утриманням судових урядників, тож на них і спрямовувалися фінансові ресурси позивачів. Обивателю, що надумав шукати правди в полковому чи Генеральному суді, довелося б понести значні подорожні витрати, винайняти житло, оплатити послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських слуг, «розищиків», межувальників, конвоїрів тощо. Необхідно було задобрити канцеляристів, «потоварищувати» з суддями, заручитися підтримкою полкової старшини. Зрештою, й дорога додому після тріумфально виграної справи знову пролягала через дворище полковника і місцевого сотника⁴⁹.

Узагальнений (звісно, дещо гіперболізований) образ такого сотника в чудовому вірші «Сатирична коляда» змалював інок Яків. Він посміявся з того, що сотник радіє кожному злочину на «своїй» території, бо з винуватця можна було «злупити» гроші:

Пан сотник радується, як ангел-хранитель,
 Как появится где вор иль дівства губитель. [...]
 Как-де! Той уже всмерку виломив там стіну,
 А той прощайте, Химці народив дитину!
 Но за сіє не треба великого датку:
 Пусть обидва принесут рублей по десятку.
 Да потом їх іспросить, нетли чого горше?
 Так в ті пори можна взять з них еще і больше⁵⁰.

З такого ракурсу полкове місто виглядає як «паразит», що поглинає ресурси, висмоктує їх з мешканців підлеглої території, однак адміністрування було не лише привілеєм, а й доволі обтяжливим обов'язком. Так, для охорони колодників (що прибували з усього полку) та підтримання порядку в Прилуках потрібно було до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней полкової артилерії, поштових і коней для «всяких персон». Тих же персон та міські установи треба було забезпечити дровами, приміщеннями тощо. Полкове діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил⁵¹. Частково такі видатки компенсувалися зборами з

⁴⁸ Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло... — С. 176.

⁴⁹ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. — Вип. 7. — С. 195–209.

⁵⁰ Яків (інок). Назв. праця. — С. 760–767.

⁵¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — Т. 3. — С. 90–91.

цехів, прибутками з магістратських сіл та міських млинів, зокрема, з продажу запасів борошна. Коли прилуцька полкова артилерія йшла «у військо», то потребувала харчового запасу, возів, коліс, заліза, дьогтю. Усе це купувалося за кошти, виручені з продажу борошна. Звідси ж фінансувалися й поклони «знатным персонам великороссийским», без чого «обойтися весма в полковом городе невозможно. Папир, воск, олива, сургуч и кгаляс до полковых дел, яко и на ратушные всякие расходы покупается, свечки для судовых дел и до ратуша покупаются ... и прочне меские чинятся расходы, продавши тогож борошна...»⁵².

Обтяжливою для міського люду була постійна повинність. Укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів у покої до господарів. Визначалися норми розподілу житлової площі — приблизно по квадратному сажню на чоловіка, а на солдатських дітей, молодших за 13 років, — по $\frac{1}{4}$ сажня. В актах йшлося про можливість звільнення від повинності, однак там же говорилося, що при недостатчі місць можна ставити на постій і в пільгових господарствах⁵³. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри, ратмани) були звільнені від постою лише в 1785 р., а доти мали терпіти солдатів у своїх дворах⁵⁴. Російський знавець військової історії В. Лапін відмітив, що постої, особливо в Литві, Фінляндії, Україні, завдавали населенню страшених збитків, проблем і принижень. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, відбувалося насилля, випадки згвалтувань. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Разом з тим дослідник зауважив, що постої стимулювали міську торгівлю й ремесла, насамперед це стосувалося малолюдних поселень⁵⁵.

Міщани мусили надавати квартири різним чиновникам, котрі проїжджали через полкові міста або перебували там у справах. Ця повинність теж вважалася настільки обтяжливою, що використовувалася як засіб помсти чи особистого зведення рахунків. У 1756 р. переяславський полковий писар Каневський, скориставшись поїздкою війта Савонова в Глухів, поселив у його домі князя Щербатова, при цьому вигнавши з

⁵² Цит. за: Лазаревський А. Описание Старой Малороссии... // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 191–192.

⁵³ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. X. — С. 649–653. Оскільки йдеться про загальноімперське законодавство, то, імовірно, що даний сажень дорівнював 2,1336 м, тобто на дорослого мало припадати близько 4,5 м², а на дитину — 1,1 м².

⁵⁴ Там само. — СПб., 1830. — Т. XXII. — С. 388–384.

⁵⁵ Лапін В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: Ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. — СПб., 2000. — С. 135–164. Про постої див.: Беньковский И. Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–64 гг. // Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 65–76.

двору війтову дружину і його малолітніх дітей. Після скарги потерпілого полковому писарю було заборонено так чинити. Та під час наступної відсутності війта до його дому поселили іншого російського офіцера, так само вигнавши дружину і дітей.

Полкове місто було посередником між адміністрованою ним територією і центральною владою. Згідно з указом Петра Румянцева від 31 травня 1765 р. було утверджено поштову службу. На території Гетьманщини відкривалися 9 поштових трактів загальною протяжністю 2358 верст, на яких знаходилися 72 станції. За відповідним табелем у кожному значному місті мало бути кілька поштарів: у Миргороді — 2; у Гадячі, Києві, Переяславі, Стародубі — по 3; у Лубнах, Ніжині, Прилуках — по 4; у кожного поштаря мало бути по два коня. У найбільших містах поштою завідували поштмейстери. Загалом на теренах Гетьманщини вводилися лише 15 таких посад — з них 9 у полкових містах⁵⁶.

Функціонування поштової служби підштовхує до зауваги важливого атрибуту полкового міста — дороги, котра проходила через нього. Через ці тракти відбувалися міграції населення, а отже, у значних містах збільшувалася кількість тимчасових мешканців, котрі перебували поза контролем власної громади, а відповідно були більш вільними у своїй поведінці. Цими шляхами рухалися купці, подорожні, чиновники та російські офіцери, а також військові частини, що, крім звичних для міста проблем, могло поширювати хвороби та епідемії⁵⁷.

⁵⁶ Вочевидь, плани Петра Румянцева йшли в розріз з існуючою традицією монополізування службових посад представниками козацької старшини. У першому ж пункті указу про створення кінної пошти говорилося, що поштмейстерами повинні бути не військові чи значкові товариші «по вибору полковому». Бо ця посада потребує вірності, скромності, ввічливої поведінки, чистого письма і правильної лічби (Див.: *Прокон'юк О.* «Учреждение о конной почте в Малой России...» (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // Київська старовина. — 2007. — № 4. — С. 129–138).

⁵⁷ Поштові шляхи доволі докладно позначені в атласі Російської імперії Василя Пядишева на мапах 1820-х років, можливо, вони не всі функціонували в другій половині XVIII ст., але джерело може дати певне уявлення про тодішні комунікації. Тож, в атласі тракти розподілені на три категорії: головні, губернські, повітові. Головні поштові дороги йшли через колишні полкові міста Переяслав, Лубни, Прилуки, Полтаву, в Ніжині перехрещувалися одразу два такі шляхи, зокрема, і тракт Київ — Петербург (через Глухів). У Чернігів сходились три головні дороги, в Стародуб — три губернські, у Гадяч — чотири губернські. У плані комунікацій найбільш обділеним був Миргород, через який проходила лише одна повітова дорога (цікаво, що багато з тих трактів співпадають з сучасними шляхами, а Миргород і сьогодні розташований в стороні від важливого автодорогі) (Див.: Географический атласъ царства польскаго и великаго княжества финляндскаго расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ на 70 листахъ съ генеральною картою. Сочинень по новѣйшимъ и достовѣрнымъ свѣденіямъ подполковникомъ Пядышевымъ 1841 года). Атлас без вказівки місця видання можна знайти на кількох файлообмінниках, напр.: <http://book.libertorrent.com/viewtopic.php?p=10857>).

Боротьба з останніми та їх профілактика теж належали до компетенції полкової влади. Відповідно казенним коштом утримувався полковий лікар, який обслуговував не лише територію полку. Наприклад, коли восени 1766 р. з'явилися чутки про чуму на Січі, то з відправлених для їх перевірки двох полкових лікарів, один був зі Стародубського полку — територіально найвіддаленішого від Запорожжя⁵⁸. Надання певних медичних послуг практикувалося також місцевими цирульниками. Зокрема, у Переяславі полковим цирульником був Григорій Ярославський, «родимец нации немецкой города Вилны з євреев»⁵⁹, а за уставом київського цеху цирульники займалися поміж іншого і лікуванням ран, сифілісу, фурункулів тощо⁶⁰. У полковому місті могла знаходитися й аптека, наприклад, у Полтаві її власником був колишній полтавський полковий лікар у відставці⁶¹.

Зауважимо, що даний огляд особливостей полкового міста як осередку локального адміністрування є доволі узагальненим, так само неповним є і перелік посадових осіб. Втім, саме адміністративна складова є дуже важливою у функціонуванні міста. Показовим щодо цього можна вважати географічний опис Малої Росії Герарда Міллера. Придворний історик серед інших полків Гетьманщини згадує міста «примечания достойные». З-поміж полків, описаних Міллером, певною мірою виділявся Стародубський, де достойними згадки виявилось одразу п'ять міст: Стародуб, Мглин, Погар, Новгород-Сіверський та Почеп⁶². Відповідно у Прилуцькому, Гадяцькому, Полтавському полках були достойні згадки лише їхні полкові центри, причому саме через перебування там адміністративних інституцій⁶³. Аналогічно й Миргород «известен тем токмо, что звание полку от него заимствуется»^{*}. У Київському полку, крім Києва, згадуються два міста, що перебували на магдебурзькому праві, — Остер і Козелець (останнє як місце перебування полкових чинів). У Ніжинському полку закономірно згадується Ніжин, а далі — Глухів та Батурин як колишні гетьманські столиці. За своїм економічним значенням виділені Кролевець (за непогані ярмарки), Борзна, Нові Млини й Конотоп (як кращі в цьому полку містечка).

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3555. — 11 арк.

⁵⁹ Там само. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 126.

⁶⁰ П. М. Устав киевскаго цирульнического цеха 1761 года // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 470–476.

⁶¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 126.

⁶² Міллер Г. Указ. соч. — С. 58–59.

⁶³ Полтава була примітна ще й перемогою над шведами (Див.: Міллер Г. Указ. соч. — С. 59).

* Можливо, тому, що полкова адміністрація Миргородського полку перебувала в містечку Сорочинці.

Виконання містом адміністративної функції впливало на його еволюцію, економічний і демографічний потенціал. Як писала з цього приводу О. Компан, чим вищий був уряд, тим більшим і багатшим було місто у якому він знаходився⁶⁴. Натомість втрата управлінського статусу негативно позначалася на міському поселенні. Показовою в цьому відношенні є доля Полтави, яка ще в 1765 р. втратила 13 південних сотень, котрі увійшли до Новоросійської губернії. Також місто вже не було порубіжним форпостом, тому в 1774 р. академік Іоганн Гюльденштедт побачив Полтаву як занепадаюче полкове місто, де вже не було ані артилерії, ані коменданта, ані гарнізону. Він точно передбачив її близьке майбутнє, адже наступного року місто остаточно втратило свій полковий статус⁶⁵. 20 жовтня 1775 р. до Новоросії були передані останні п'ять сотень Полтавського полку разом із Полтавою⁶⁶. У 1784–1796 рр. місто стало повітовим центром Катеринославського намісництва, а між 1796–1802 рр. — Малоросійської губернії⁶⁷. Однак Полтаві пощастило, і відповідно до указу імператора Олександра I від 27 лютого 1802 р. «Об учереждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской» місто стало центром губернії і Малоросійського генерал-губернаторства⁶⁸.

У 1775 р. Катерина II підписала «Основний закон для адміністрації Російської імперії», який стандартизував розміри губерній та земств, а також створював відповідні органи управління. Поширення цього указу на територію Гетьманщини почалося 16 вересня 1781 р. з проголошенням про утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, реально ж реформа була розпочата в січні 1782 р. З полкових міст Гетьманщини одне (не рахуючи Києва) стало центром намісництва, інші продовжили функціонувати як повітові центри. На території новостворених намісництв утворювалося по 11 повітів, усі повітові центри автоматично ставали містами. Цим давні полкові центри Переяслав, Ніжин, Лубни зводилися до рівня близько трьох десятків містечок (які тепер треба було «переименовать городами») та сіл Засуха і Суражичі⁶⁹.

⁶⁴ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 141.

⁶⁵ Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукого // Киевская старина. — 1893. — Т. XL. — С. 417–418.

⁶⁶ Зміна статусу відбулася за указом від 20 жовтня 1775 р., при цьому жителі приєднаних територій залишилися «на прежних малороссийских правах» (Див.: ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 244–245).

⁶⁷ Коваленко О. Назв. праця. — С. 46.

⁶⁸ Там само. — С. 46–47.

⁶⁹ За даним указом село Засуха стало містом «Новое место» — центром Новоместського повіту Новгород-Сіверського намісництва; село Суражичі стало містом Сураж — центром Суразького повіту Новгород-Сіверського намісництва, зараз районний центр Брянської області РФ (Див.: ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 246–247).

Скасування полкового устрою у військовій сфері супроводжувалося перетворенням козацьких полків на регулярні карабінерні. При цьому такі колишні полкові міста, як Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, спочатку ще залишалися центрами новостворених формувань. Проте після 1785 р. притаманні окремим полкам територіальні особливості були повністю знівельовані⁷⁰.

Позбавлення полкового статусу негативно позначилося на містах, які втратили частину населення, прибутки, пов'язані з виконанням адміністративної функції. «Пощастило» лише Полтаві і Чернігову — вони перейняли управлінський статус і навіть збільшили територію свого впливу на рівні намісництва, губернії та генерал-губернаторства. А от Миргород, Ніжин, Переяслав, Гадяч, Лубни, Стародуб залишилися незначними провінційними повітовими містечками.

Відтак, полкове місто як осередок локальної адміністрації мало ряд переваг перед іншими міськими поселеннями. Виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців, котрі були доволі забезпеченими людьми. Вони розбудовували власні двори і господарства, мали численну прислугу, робітників, наймитів. Адміністративному центру потрібні були канцеляристи, осавульчики, писарі, циркульники, малярі, охоронці, слідчі, судді, кур'єри, поштарі*. Полковому місту треба було збудувати та утримувати приміщення канцелярії, острогу, суду, «магазину», поштової станції, артилерійського двору, кузні, аптеки. Такі міста притягували з підлеглої території гроші, матеріальні й людські ресурси. У 1782 р. вони втратили полковий статус і перетворилися на повітові, це означало кардинальне скорочення меж адміністрованої території й обсягу адміністративних повноважень.

Міське самоврядування

Особливістю організації міського самоврядування є порівняно пізній прихід магдебургії на терени дніпровського Лівобережжя. Якщо не брати до уваги «декоративне» магдебурзьке право Лубен (1591 р.), то міське самоврядування з'являється в регіоні аж у 1620-х роках з наданням його Ніжину, Стародубу, Чернігову. Непорушність цих та інших самоврядних привілеїв, наданих польськими королями і великими князями литовськими, була підтверджена Березневими статтями 1654 р. Подальший розвиток магдебургії визначався гетьманськими універсалами, і, як зазначив В. Романовський, в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на

⁷⁰ Когут З. Назв. праця.

* Звісно, число таких службовців могло бути й невеликим.

території Гетьманщини отримало понад 30 міст⁷¹. Станом на середину XVIII ст. привілеї на магдебурзьке право були підтверджені для Києва, Переяслава, Ніжина, Канева, Чернігова, Почепа, Гадяча, Стародуба, Козельця й Остра⁷². Крім того, у 1752 р. гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом надав магдебурзьке право Полтаві, а у 1758 р. — Новгород-Сіверському⁷³. Зауважимо, що питання надання магдебургії цьому місту залишається дискусійним. Зокрема, Г. Швидько стверджує, що останнім гетьманським універсалом міщанам був саме полтавський 1752 р.⁷⁴ На думку О. Компан, наприкінці XVIII ст. магдебурзьке право вже не задовольняло потреб часу, оскільки втратило свою головну функцію — захист міста від «свавілля феодалів». Подібного погляду дотримувалася і Г. Швидько, відзначивши, що на цей час магдебургія вже стала явним анахронізмом, оскільки не забезпечувалася реальними умовами міського життя та, власне, і соціально-політичним ладом Гетьманської України⁷⁵. Зрештою, в умовах централізаторської політики російського уряду воно було приречене на відмирання⁷⁶.

За визначенням О. Шафонського, міста, які перебували на магдебургії, були привілейованими, тоді як решта — ратушними⁷⁷. Такий поділ був зафіксований у «Правах, за якими судиться малоросійський народ»⁷⁸. Загалом у другій половині XVIII ст. із 137 міст та містечок Гетьманщини майже абсолютна більшість були ратушними⁷⁹.

⁷¹ *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. — Львів, 2008. — С. 245.

⁷² *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* — М., 1954. — Т. 3. — С. 568.

⁷³ *Кобилецький М.* Назв. праця. — С. 245.

⁷⁴ *Швидько Г.* Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 169. Див. також: *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2. — С. 387–442.

⁷⁵ *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII — середина XVIII вв.). — Дніпропетровськ, 1986. — С. 10.

⁷⁶ *Компан О.* Назв. праця. — С. 148.

⁷⁷ *Шафонский А.* Указ. соч. — С. 36.

⁷⁸ Міське самоуправління регламентувалося главою 26 «О магистратѣ или урядѣ гродскомъ у привиліюваннихъ и другихъ меншихъ городовъ, о судахъ ихъ гродскихъ и о другихъ должностяхъ» (Див.: Права, по котрымъ судится малоросійський народ... / Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавшихъ в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 754–770).

⁷⁹ Перелік міст з магдебурзьким правом у різних дослідників може відрізнятися. Так, М. Кобилецький спочатку перераховує 12 міст, однак на тій же сторінці пише, що їх

З полкових міст Гетьманщини шість були привілейованими, однак, за спостереженням М. Кобилецького, рівень їхнього самоуправління був різним і залежав від економічного розвитку. Найвищий мали Ніжин, Стародуб, Чернігів та Переяслав. Міста очолювали виборні війти, бургомістри і радники, судові функції виконували лавники⁸⁰. Структурно магістрат формували дві колегії — адміністративна і лавників під керівництвом війта, також при магістратському уряді мали бути так звані «міські слуги». У Полтаві, за даними Д. Багалія, було 12 урядників, хоча на засіданнях обов'язково бували присутніми лише війт, бурмистр, двоє райців, двоє лавників і писар або ж війт, бурмистр, двоє райців, один лавник і писар. Крім того, при урядові було троє «слуг меских: сторож арматний, воротний замковий, асаулець»⁸¹.

Вочевидь, утримання названих службовців було основною статтею видатків магістрату. У Генеральному описі Стародуба вказано, що прибутки, які магістрат отримує з двох млинів, дворів і важниці, витрачаються на різні потреби, а «особливо на жалование магістратскому писарю, подпискам и служителям», а також на закупівлю сургуча, паперу, чорнил⁸². Магістратам навіть значних міст було складно знайти всі необхідні кошти, хоча можна припустити, що частина їх та міського майна могли використовуватися урядниками у власних інтересах. Після переяславської пожежі 1748 р., у якій згоріла більшість адміністративних приміщень, ще мінімум десять років магістрат розташовувався в найманій хаті. На пожежу ж списувалася і недостача міського майна⁸³.

Серед полкових міст у другій половині XVIII ст. ратушними були Гадяч, Лубни, Миргород, Прилуки. Вочевидь, обсяг самоврядних прав ратушних міст, правління яких склалися з війта і трьох бурмистрів, теж залежав від їх економічного, демографічного потенціалу та статусу. Наприклад, за спостереженням О. Коваленко, Полтава протягом XVII —

було 11. На думку Д. Багалія, привілейованими були ще й Погар та Млин. В. Романовський зазначав, що в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст. Дискусійність привілейованого статусу окремих міст пояснюється паралельним вживанням термінів «магістрат» і «ратуша» у тогочасному діловодстві, а також тим, що ряд міст мали різний обсяг самоврядності. Докладніше природу таких дискусій на прикладі Полтави простежено в дисертації О. Коваленко (Див.: Коваленко О. Назв. праця. — С. 119–121).

⁸⁰ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 353.

⁸¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 120. Про чернігівський магістрат див.: Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернігів, 2007.

⁸² ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 9.

⁸³ Андриевский А. Страничка из прошлого г. Переяслава // Киевская старина. — 1889. — № 8. — С. 473.

першої половини XVIII ст. не мала юридичного права на магістратське управління. Проте фактично після виходу з приватної власності та набуття статусу полкового місто набуло ознак самоврядного магістратського⁸⁴. Аналогічно міське самоуправління чотирьох полкових ратушних міст мало відрізнятися від таких містечок, як, наприклад, Білики, Нові Санжари, Кобеляки*. В усіх трьох разом станом на 1760 р. нараховувалося лише 300 дворів і бездворих хат посполитих⁸⁵.

Повноваження керівників органів міського самоврядування були визначені у збірниках магдебурзького права, а також у 26-й главі «Прав, за якими судиться малоросійський народ». До компетенції війта належали адміністративна і судова влада. Йому разом з іншими урядниками доводилося вирішувати найважливіші питання життя міста: розв'язувати сварки, бійки, регулювати ціни, наглядати за точністю мір і ваги, припиняти азартні ігри, арештовувати волоцюг, утримувати міські стіни, дороги, мости, запобігати пожежам, від яких часто потерпала дерев'яна забудова. З цією метою в містах була запроваджена «полицейская должность»⁸⁶, формувалися пожежні обози, цехи повинні були заготувати бочки, відра, гаки, драбини тощо⁸⁷.

У виконанні судової функції були задіяні усі службовці магістрату — війт, бургомістр, лавники. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участю міських урядників. Юрисдикція магістратського суду поширювалася на всіх мешканців міста, підпорядкованих магістрату, та селян, інші жителі міст підлягали козацьким і церковним судам. У Ніжині існував окремий суд для грецької громади. Апеляційна інстанція для магістратських судів визначалася ступенем привілейованості магістрату: якщо він перебував під юрисдикцією полкової канцелярії, то апелювали до полкового суду. Унаслідок проведеної гетьманом Кирилом Розумовським судової реформи (1760–1763) з апеляцією на рішення магістратського суду можна було звертатися до Генерального військового суду. Після утворення Другої Малоросійської колегії впродовж 1768–1771 рр. їй були підпорядковані магістрати міст Лівобережжя. Поширення на українські землі 1785 р. «Учреждения о губерниях» сприяло впровадженню російської судової системи і в містах, однак за правління Павла I відбулося часткове відродження міського самоврядування за магдебурзьким правом⁸⁸.

⁸⁴ Коваленко О. Назв. праця. — С. 121.

* Сотенні містечка Полтавського полку. Зараз Кобеляки й Нові Санжари — районні центри, а Білики — селище Новосанжарського району Полтавської області.

⁸⁵ Компан О. Назв. праця. — С. 146.

⁸⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 5.

⁸⁷ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 355.

⁸⁸ Там само. — С. 359–361.

Індивідуальні особливості функціонування самоврядування полкових міст визначали характер відносин магістратів та ратуш з козацькою адміністрацією. Останньою, за зауваженням Н. Яковенко, міське самоуправління трактувалося без належного респекту⁸⁹.

У численних конфліктах зі старшиною міщани шукали захисту в гетьманів та царської адміністрації, однак таке протистояння протікало з перемінним успіхом. Об'єкти протистояння були різні, наприклад, це магістратські села та землі, які намагалися захопити старшина. Зокрема, наприкінці XVII ст. у підпорядкуванні стародубського магістрату було 36 сіл, у 1730 р. — 18, а в 1750-х роках — лише 7⁹⁰. Це явище було притаманне не лише Стародубу. Рапорти 15 магістратів і ратуш до Генеральної військової канцелярії від 1751 р. засвідчили скорочення міського господарства внаслідок захоплення міських земель, сіножатей та інших маєтностей приватними особами⁹¹.

У Переяславі, починаючи з 1740-х років, тривав конфлікт між полковником Сулимою і магістратом за передмістя Замостянські підварки, які полковник використовував як рангові маєтності, а магістрат уважав своїми. У 1752 р. суперечка була вирішена на користь останнього спеціальним ордером Кирила Розумовського. Однак виконувати ордер Сулима не поспішав, тяганина за підварки тривала як мінімум до 1766 р.⁹²

Боротьба велася й за контроль над цехами, міською торгівлею та винокурінням. Обидві сторони намагалися упорядкувати переходи з міщанського стану в козацький і навпаки. Кожне місто мало свої традиції відносин міщан з іншими (передусім козацьким) станами та сотенною чи полковою адміністрацією. Як зазначила Г. Швидько, південні міста Гетьманщини, крім Переяслава, у силу особливостей їх розвитку фактично були під владою козацько-старшинської адміністрації⁹³. Ситуацію в інших ілюструють накази в Комісію по складанню нового Уложення 1767 р. Наприклад, міщани Стародуба (найчисельніший стан у місті) просили підтвердження старих вольностей, вигідних лише їм, у тому

⁸⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 503. Подібне нешанобливе ставлення могло виникати в силу різних причин, зокрема, й через дії самих урядників, відсутність тривкої традиції самоврядування і т. д. Почасти образи могли не мати економічного підґрунтя, а носили особистісний і публічний характер. Наприклад, у квітні 1651 р. ніжинський бургомистр Сава Іванович скаржився на мешканця міста Василя Романовського, що той при натовпі ляв його, називаючи «недобраго ложа сыном» (Див.: НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 875. — Арк. 1).

⁹⁰ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 352.

⁹¹ Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII–XVIII століть: http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm

⁹² Андриєвский А. Страницка из прошлого г. Переяслава. — С. 486–488.

⁹³ Швидько Г.К. Універсали гетьманів... — С. 171.

числі привілею Сигізмунда III, у силу якого в Стародубі дозволялося мати осілість лише особам міщанського стану. При цьому жителі скаржилися на свого вїйта Петра Грозинського, який, будучи вїйськовим товаришем, вїйтував не «по вибору гражданському и не з мещан приржонных». Вони просили влаштувати вибори вїйта з-поміж себе — з достойних кандидатів на уряд⁹⁴.

Жителі Чернігова мали привілеї про звільнення від всяких примусових робіт і натуральних повинностей, але в наказі скаржилися на постійні порушення прав. Їх набирали в погонщики, змушували возити лід, поставляти вїйськам різні матеріали й інструменти, забирали волів, вози, провіант, фураж. Як порушення розглядалися переходи багатьох міщанських сімей до козацького стану. Такі переходи знижували економічний потенціал міста, оскільки вибулі з міщанського стану особи переставали платити податки й відбувати повинності. Ці повинності перерозподілялися між рештою міщан, однак при цьому новоспечені козаки продовжували займатися торгівлею і промислами, уже не сплачуючи податків, чим завдавали збитків. Тому всі міські накази містили вимогу повернути під юрисдикцію магістрату ті старовинні міщанські родини, які переписалися на козаків⁹⁵.

Також міщани просили скасувати універсал гетьмана Розумовського від 1761 р., який забороняв їм винокуріння й шинкування. Цю заборону вони вважали чи не найбільшим порушенням магдебурзького права та давніх привілеїв. А ще просили упорядкувати квартирну повинність, оскільки вона розорювала міське населення⁹⁶.

У Прилуках шляхта і козацтво визнали для себе приниженням працювати над спільним наказом з міщанами, у Лубнах міщани взагалі не були допущені до складання наказу. А от у Гадячі, у відповідь на розпорядження генерального обозного Кочубея скласти списки для виборів депутатів у комісію, було заявлено, що у місті немає ані ратуші, ані магістрату, ані міщан, а живуть там посполиті піддані Кирила Розумовського та вїйськового звання люди⁹⁷.

Накази реалізовані не були, реформування міського життя Гетьманщини відбулося пізніше — у 1780-х роках. Станом на 1780 р. серед міських поселень 9* полків Гетьманщини було: 10 магістратських міст, 27 коронних, 17 архієрейських і 67 власницьких містечок⁹⁸. Один з перших

⁹⁴ Авсеенко В. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам. — К., 1864. — С. 14–66.

⁹⁵ Там же. — С. 69–71.

⁹⁶ Там же. — С. 71–193.

⁹⁷ Там же. — С. 25–26.

* Не рахуючи розформованого Полтавського полку.

⁹⁸ Путро А.И. Левобережная Украина... — С. 5.

указів, що змінював їх статус, був виданий 26 жовтня 1781 р. Він скасував право міст на володіння майном поза своїми межами, усі іноземні колоністи втрачали свої спеціальні привілеї. Зрештою, 15 квітня 1785 р. імператриця Катерина II пожалувала «Грамоту на права и выгоды городам Российской империи». Ця грамота уніфікувала статус міських поселень, містила статті, спрямовані на захист міщанського стану, визначила коло осіб, що могли займатися міськими ремеслами, регламентувала торгівлю. Документ закріплював виборність міських урядників і визначав коло їх виборців, створювалися нові органи, як-то: сирітський суд, шести-гласна дума. У цей час колишні полкові міста Лівобережжя, за винятком Чернігова, уже були повітовими.

Економічний розвиток

Традиційно вважається, що економіка (передусім торгівля) була важливою складовою міського життя і, власне, вона надавала поселенню міського вигляду. Ще в другій половині XVII ст. поет Данило Братковський бачив життя у місті саме так:

Той крам вірменський продає на шати,
Той ще дорожчі розгорта блавати,
Той хутра пишні, сукні і спідниці,
Той розсипає перці і кориці,
Той манить п'яниць до свого шинку,
Той пропонує різну лагоминку,
Той сіно, збіжжя, а той сіль і мило,
Пани ж, нероби нудяться без діла⁹⁹.

Звісно, що Братковський змалював портрет якогось правобережного міста. Власне, він не випадково акцентував увагу саме на торгівлі. Як зазначає А. Заяць стосовно Волині XVII ст., торги і ярмарки були найважливішим інструментом тогочасного міського господарського життя, його індикатором. Тож, мабуть, Братковський дійсно мав право на пафос¹⁰⁰. Натомість, економічний потенціал міст Лівобережжя навіть через століття потому міг і не спонукати до пафосних думок. На специфіку окремих поселень побіжно вказує Г. Міллер. Так, Полтава була відома «знатним торгом быками», Погар — пенькою і конопляною олією, Ромни, Кролевець, Городище — своїми ярмарками, а от Мглин навпаки — невігідним положенням і «скудністю» жителів¹⁰¹. На думку М. Кобилецького,

⁹⁹ Братковський Д. Життя у місті // Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. — К., 1987. — С. 343–344.

¹⁰⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... — С. 99.

¹⁰¹ Міллер Г. Указ. соч. — С. 38.

ярмарки відігравали важливу роль у економіці міст магдебурзького права¹⁰². У Полтаві XVII–XVIII ст. вони відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: перший — у лютому, з 9 травня починався Миколаївський, з 20 липня — Іллінський, з 14 вересня — Воздвиженський¹⁰³. У Стародубі, за даними Генерального опису, збиралося два ярмарки. На відміну від Полтави, термін їх проведення був прив'язаний до релігійних свят: перший ярмарок проводився на другому тижні Великого посту, а другий — «в десятую неделю после Воскресения Христового». Тривали обидва ярмарки по два тижні¹⁰⁴. У Ніжині, за даними 1756 р., проводилися три ярмарки на рік¹⁰⁵.

Такі ярмарки були осередками періодичної торгівлі і орієнтувалися передусім на обмін із зовнішніми ринками. Дещо пізніше в міських лавках Ніжина академік Гюльденштедт зустрів європейські, турецькі, кримські, російські й сибірські товари, оскільки там знаходився перевалочний пункт торгівлі між Росією, з одного боку, та Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом, Лейпцигом — з іншого¹⁰⁶.

На думку Ф. Броделя, місто існує, лише накинувши довколишній окрузі послуги свого ринку, користування крамницями, мірами довжини і ваги, своїх лихварів тощо¹⁰⁷. У такій взаємодії утворюється «край» — територія, зосереджена навколо міста, що являла собою певну економічну цілісність, а також культурну реальність¹⁰⁸. Так, сучасний історик Д. Вирський як край у XVII–XVIII ст. виділяє Кременчуччину — регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі — нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли¹⁰⁹. Отже, у розглядуваний нами період Кременчуччина включала в себе річпосполитські землі Правобережжя, частково Північ Новоросії, Південний захід Полтавського полку, Південь Миргородського і Лубенського полків.

У вітчизняній історіографії мало досліджень такого характеру, однак у світлі висновків Д. Вирського можна зробити припущення, що територія економічного і адміністративного впливу полкових міст не співпадала.

¹⁰² Хоча, мабуть, не варто так однозначно трактувати ярмарок як ознаку міста. Пригадаймо тезу Н. Яковенко, що на території Гетьманату місто фактично зникло, підмінивши його сурогатом — ярмарковим пунктом (Див.: Яковенко Н. Нарис історії... — С. 503).

¹⁰³ Коваленко О. Назв. праця. — С. 152.

¹⁰⁴ ЦДАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 8.

¹⁰⁵ Швидько Г.К. Діловодчі акти...

¹⁰⁶ Синицький Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹⁰⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 414–415.

¹⁰⁸ Там само. — С. 289.

¹⁰⁹ Вирський Д. Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. — К., 2007. — Вип. 1. — С. 247–249.

Зокрема, Полтава, на думку О. Коваленко, відігравала роль економічного і торговельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території¹¹⁰. Обмін з навколишньою територією проводився не лише через ярмарки, а й через міську торгівлю. У Ніжині в 1756 р. такі торги проводилися двічі на тиждень¹¹¹. Для їх проведення міста мали відповідні споруди торговельного призначення: шинки, лавки, торгові ряди, ятки¹¹². Як зазначив В. Кулаковський, місту була необхідна і постійна торгівля, оскільки значна частина міських жителів не мала можливості придбати продукти одразу на кілька днів і зберігати їх у літній період. Він ґрунтовно дослідив різні аспекти стаціонарної торгівлі в містах Лівобережжя, тому не будемо докладно зупинятися на цьому питанні, лише вслід за істориком констатуємо різноманітний асортимент товарів, значне число споруд для стаціонарної торгівлі, що належали приватним власникам, магістратам, монастирям. Постійна торгівля стимулювала орендну приміщень та будівництво нових, товарообмін між окремими містами й містечками і їхньою округою, збільшувала число селян, що збували свою продукцію на ринку¹¹³.

Ярмаркова та періодична торгівля могла вабити не тільки виробників продукції, а й перекупників, злочинців і купу інших маргіналізованих осіб, котрих і сьогодні можна побачити на ринках. Не випадково покрадене в 1775 р. у одному із сіл Стародубського полку житель цього села Яцько Свирид поніс продавати у Стародуб¹¹⁴. Подібні вчинки рясно зустрічаємо в судовій документації Гетьманщини.

Модель ідеальної економічної взаємодії ранньомодерного міста з округою на французькому матеріалі побудував Ф. Бродель. Вона являє собою кілька концентричних кіл — зони постачання і впливу: молочно-овочеву, зернову, виноградну, тваринницьку, лісову, зону далеких торгових зносин. У цих колах знаходилися проміжні ринки і, відповідно, проміжні міста. У такому разі навколо міста знаходиться ареал залежних від нього містечок, кожне з яких пов'язує місто з сільським мікрокосмосом. Разом з тим концентрична модель, на думку Е. Шреммера, передбачає також відносини «місто — місто»¹¹⁵. Такий товарообмін був притаманний і

¹¹⁰ Коваленко О. Назв. праця. — С. 153.

¹¹¹ Швидько Г. Діловодчі акти...

¹¹² Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹¹³ Кулаковський В. Стаціонарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки української РСР. — Вип. 13. — К., 1979. — С. 72.

¹¹⁴ НБУВ. IP. — Ф. I. — Спр. 60676. — Арк. 1 зв.-2.

¹¹⁵ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. I: Пространство и история. — М., 1994. — С. 140–152.

полковим містам, однак різною мірою, залежно від економічного розвитку та спеціалізації. Так, якщо Ніжин Гюльденштедт побачив значним торгівельним центром — посередником між північними і південними полками Гетьманщини, то в Лубнах він відмітив лише монастир, якому належали виноградники, фруктові сади та кілька лісів, дерево з яких продавалося в місті¹¹⁶. Натомість, у лавках Переяслава велася постійна торгівля «красним товаром» з Ніжина, Києва й Полтави¹¹⁷.

Полкові міста були й осередками промислового виробництва, однак воно переважно обмежувалося діяльністю цехів та позацехових ремісників і гуральництвом, зосереджуючись у цехових будинках, майстернях ремісників, горнах, цегельнях, кузнях, котлярнях, дзвонарнях, воскобійнях, скотобійнях, млинах, винокурнях, солодовнях і броварнях¹¹⁸. Мануфактурне виробництво в містах було мало представлене, навіть у Ніжині в 1770-х роках налічувалося лише дві мануфактури: «шляпочная», якою займалися німець-колоніст з дружиною, та ткацька (вироблялися бавовняно-паперові тканини). До того ж, остання знаходилася в селі Філовка за дві версти від полкового міста¹¹⁹. На думку західноєвропейських дослідників, у XVII–XVIII ст. в різних регіонах, у тому числі і в Росії, спостерігається вплив міських виробництв на сільські околиці в пошуках дешевої робочої сили й за межі контролю цехів¹²⁰. Вочевидь, схожі процеси відбувалися і в Гетьманщині, де селітроварні, суконні, єдина парусна мануфактура знаходилися в селах¹²¹. Аналогічна ситуація простежується з папірними мануфактурами Чернігівщини — з 10, що достеменно функціонували до 1782 р., лише дві локалізувалися в містечках, а 8 — у селах і хуторах. При цьому такі мануфактури могли задіювати доволі значне число робітників. Так, на Пакульській мануфактурі в 1782 р. працювало 63 особи¹²².

Отже, основною формою виробництв полкових міст було ремесло, а не мануфактура. Для нього була характерна цехова організація, тобто об'єднання ремісників кількох професій в межах міста в цехи. Кількість цехів та майстрів усередині певного об'єднання відображала стан міського ремесла й залежала від рівня економічного розвитку міста та

¹¹⁶ Синицький Л. Указ. соч. — С. 274–292, 412–441.

¹¹⁷ Путро А.И. Левобережная Украина... — С. 59–62.

¹¹⁸ Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹¹⁹ Синицький Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹²⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 420.

¹²¹ Синицький Л. Указ. соч. — С. 416–439.

¹²² Мануфактура знаходилася на річці Пакуль за 2 км від одноіменного села Любецької сотні Чернігівського полку, зараз — с. Пакуль Чернігівського району Чернігівської обл. (Див.: Студінський В. Папірні Чернігівщини у XVII — першій половині XIX століття // Сіверянський літопис. — 2002. — № 2. — С. 52–55).

регіональних особливостей¹²³. О. Компан наводить перелік близько 300 спеціальностей, що існували в ремеслі і промислах та могли бути представлені в українських містах (також подає їх характеристику та описує цехову організацію)¹²⁴. Звичайно, в кожному конкретному місті перелік ремісничих спеціальностей був набагато вужчим. У 1766 р. в Полтаві було 195 ремісників, найчисельнішим виявився шевський цех, що нараховував 53 майстра, на другому місці перебував ковальський — 38 майстрів, далі кравецький — 37 майстрів. Також у місті було 67 торговців. Полтавське цехове ремесло XVIII ст. відзначалося дисперсним характером. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень — цехових будинків, виробництво концентрувалося в домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя¹²⁵.

Цехові ремісники потребували захисту від сваволі старшини, свідченням цьому є, наприклад, значна група гетьманських універсалів, які забороняли залучати цехових майстрів до виконання робіт на полкову і сотенну старшину. Остання брала під свою протекцію ремісників, що виходили з цехів¹²⁶. Яблуком розбрату в містах також були млинарський і винокурний промисли. Крім селян, усі стани доводили своє переважне чи виключне право займатися цими видами промислів. У цьому зіткнулися традиція (давнє станове право міщан), реальна влада (користуючись нею, козацька старшина привласнювала собі це право) і об'єктивна необхідність забезпечення себе засобами для існування (козаки, за різних обставин втрачаючи землю, займалися ремеслами, промислами і торгівлею)¹²⁷. Уже в XVII–XVIII ст. цехи зіштовхнулися зі складнощами через діяльність партачів, які переманювали підмайстрів, а тому кілька збезлюднілих цехів об'єднувалися в один. Детально ці процеси досліджувала О. Компан, тому не будемо на них зупинятися¹²⁸.

Позацехове ремесло і несанкціонована торгівля, утім, збільшували коло осіб, котрі заробляли собі на життя не сільським господарством. Наприклад, у Ніжині в 1766 р., за підрахунками В. Кулаковського, було 480 ремісників (разом з членами сімей — 2045 осіб). Вони наймали 207 робітників та слуг і мали 105 учнів. Торгівлею займалося 285 осіб (разом з членами сімей — 794). Торговці наймали 360 робітників та слуг. На підставі підрахунків учений зробив висновок, що з ремеслом і торгівлею в

¹²³ Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹²⁴ Компан О. Назв. праця. — С. 173–232.

¹²⁵ Коваленко О. Назв. праця. — С. 135, 167, 172.

¹²⁶ Швидько Г. Універсали гетьманів... — С. 174.

¹²⁷ Швидько Г. Діловодчі акти...

¹²⁸ Компан О. Назв. праця. — С. 190–198.

Ніжині було пов'язано 64,8% населення¹²⁹. Однак не варто абсолютизувати ці дані, бо частина міського населення була одночасно пов'язана з ремеслом, торгівлею і сільським господарством. Наприклад, житель Стародуба, священник Самсоніївської церкви Антоній займався кравецьким ремеслом і землеробством одночасно¹³⁰.

На думку О. Компан, заняття землеробством було притаманне українським містам, однак і при цьому вони залишалися осередками ремесла й торгівлі по відношенню до сіл¹³¹. У XVIII ст. великі західноєвропейські міста теж зберігали за собою різні види сільськогосподарської діяльності. Як пише Ф. Бродель, ляскіт батога погонича було чутно поряд з ратушею, а свині вільно бродили брудними вулицями. Тому навіть у Венеції в 1746 р. доводилося заборонити відгодівлю свиней у місті та в монастирях¹³². У містах Лівобережжя таких заборон не було, тож навіть пізніше, як свідчать гравюри Стадлера, на початку XIX ст., в самісінькому центрі губерньської Полтави вільно розгулювала худоба.

Ремесло, торгівля, будівництво, ринок ранньомодерних міст притягували до себе мешканців сільської округи. Навіть бідне місто було багатшим за навколишні села, а тому давало можливість заробітку¹³³. Станом на 1766 р. у Переяславі серед прийшлих людей лише 12,3% становили вихідці з інших міст, а 87,7% — з сіл і містечок (абсолютна більшість — з Переяславського полку). Мігранти з села насамперед виконували найменш прибуткову роботу — 67% з них були наймитами, 16% займалися ремеслом (переважно кушнірським, шевським і ткацьким), 8% — торгівлею, і лише 2% — виробуванням хліба¹³⁴.

Утім, до полкових міст приходили не лише наймити. У Ніжині найбагатшими людьми були грецькі купці, як мінімум 15 з них мали від 10 до 100 тис. рублів капіталу¹³⁵. До цього та інших міст мігрували також купці з Росії, Валахії, Молдавії, турецьких та річпосполитських земель. Відставні російські офіцери та солдати гарнізонів, колишні гусари сербських полків ставали власниками міських дворів¹³⁶. За чотири роки

¹²⁹ Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1980. — № 9. — С. 94.

¹³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 132 зв.–133.

¹³¹ Компан О. Назв. праця. — С. 163.

¹³² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 418–419.

¹³³ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 154–158.

¹³⁴ Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 213–215.

¹³⁵ Кулаковський В. Класове розшарування... — С. 93.

¹³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341.

до проведення Генерального опису в Ніжині поселився італійський кравець з сім'єю. Невідомо, що змусило уродженця Мілану перебратися в Гетьманщину з порівняно скромними статками в 100 рублів¹³⁷. Син чернігівського дяка Лук'ян Сташевський поселився в Стародубі і жив з платні, яку отримував «от разных стародубовских жителей за обучение детей российской и иностранной грамоте»¹³⁸. Можливо, такі люди, як Лук'ян, йшли до міста, бо там було більше потенційних клієнтів, а отже і кращі можливості для заробітку. Звісно, що завжди існувала небезпека не отримати свої кривно зароблені гроші. Наприклад, у 1756 році «ученик школы риторики» Михайло Подольський скаржився на священика Прилуцької Миколаївської церкви, котрий не заплатив гроші за навчання своїх дочок¹³⁹. Подібна справа свідчить про певне усвідомлення в середовищі міських мешканців необхідності навчити грамоті своїх дітей, у тому числі й дівчаток. З іншого боку, привертає увагу те, що колізія відбулася саме в родині священика — представника найбільш освіченого стану в суспільстві Гетьманату.

Міські реалії могли породжувати попит на доволі специфічні послуги й, власне, уможлилювали їх. Так, навесні 1768 р. в Глухові розглядалася справа міської обивательки Ткаченчихи, котра нелегально лікувала венеричні хвороби. Останні були невід'ємними супутниками військ, розміщених в містах на постої, а тому стимулювали шарлатанів заробляти на їх лікуванні¹⁴⁰. Дослідникам ранньомодерної доби добре знайомі нещасні випадки, викликані поширеною практикою лікувати сифіліс настоянками ртуті, утім, горе-цілителі могли продемонструвати свою нездатність вилікувати навіть незначні розлади. Зокрема, у червні 1780 р. київський цирюльник Федір Чорнуський зайшов до шинку київського сотника Івана Гудими, щоб поголити шинкаря Семена Ткаченка, й побачив малого шинкаревого сина Прокопа, котрий страждав від жорстокого проносу. Чорнуський взявся лікувати розлад алебастром. При цьому він сплутав алебастр з миш'яком та нагодував хлопця отрутою, від чого той помер¹⁴¹.

Специфіка міського населення з його високою часткою неодружених чоловіків (або ж таких, які залишили дружин вдома) обумовлювала й побутування сексу за винагороду. Останнє також могло зменшувати напругу, пов'язану, наприклад, з перебуванням військових на постої, котрі якраз і розквартирувалися в містах. Традиційним місцем перебування жінок «легкої поведінки» була корчма, котра взагалі вважалася кублом

¹³⁷ Там само. — Кн. 341. — Арк. 95 зв.

¹³⁸ Там само. — Кн. 148а. — Арк. 64 зв.—65.

¹³⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 59582. — Арк. 1–10.

¹⁴⁰ ЦДАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 332.

¹⁴¹ Там само. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 2806. — Арк. 5

гріхів і розпуст. При імператриці Анні Іоанівні навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирщиків не тримати дівок при своїх закладах. Вочевидь, це явище було настільки поширеним, що надихнуло Климентія Зіновієва написати вірш «О женах в корчемницах в градах, а найпаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих»:

В велико(и) о(т)важности тые жены буваю(т):
 которые в ко(р)чѣмни(х) двора(х) где пробуваю(т). [...]
 Кгда вѣдаю(т) же ко(р)чмы бѣ(з) того не бываютьѣ:
 іные до ко(р)чмы бо(л)шѣ за ты(мѣ) и прихожаютѣ.[...]
 Нѣта(к) для напи(т)ку я(к) для тоєи то sprawy...
 Уже(ж) окая(н)ницы прѣста(н)те того хлѣба¹⁴².

Привертають увагу наступні моменти: повії живуть у корчмах в градах (тобто у містах); їх заняття автор називає хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток; «иные» до корчми приходять не так пити, як для «тої справи», і рідко яка корчма без цього буває.

Не обійшлася без дівчат, наприклад, й полтавська корчма Хвеськи Шинкарки, де (крім самої Хвеськи) жили «две девки ... една бывшая челядница, а другая — Андрея Наливайченка дочка, оставивши отца и матку пошла до того ж шинку на заработок». Відвідувач цього закладу одного «прекрасного» ранку 1709 р. прокинувся без своїх речей й пропажу списав на дівчат, котрі його звечора поїли і «стелили»¹⁴³.

Підсумовуючи, зазначимо, що міські поселення Лівобережжя в другій половині XVIII ст. мали різний юридичний статус. Дослідники виділяють серед них магістратські, ратушні, коронні, архієрейські, власницькі. Такий поділ до певної міри є умовним, бо і статус окремих поселень у межах певної групи був різним. Так, магдебурзьке право для кожного з «привілейованих» міст визначалося конкретним набором привілеїв, наданих польськими королями, російськими монархами та гетьманами. Ці ж нормативно-правові акти регулювали відносини міських органів влади з козацькою сотенною та полковою адміністраціями, розмежували сфери впливу їхніх повноважень. У цей час спостерігаються дві тенденції: з одного боку територія міста зростає за рахунок розширення його околиць, а з іншого — скорочується число магістратських чи ратушних сіл, які перебували під міською юрисдикцією. Джерела другої половини XVIII ст. показують місто як арену протистояння між козацьким і міщанським станами, причому останній поступався своїми економічними і політичними

¹⁴² Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підг. тексту І.П. Чепіги. — К., 1971. — С. 103–104.

¹⁴³ НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 878. — Арк. 44–45.

позиціями. Ситуацію кардинально змінила «Жалувана грамота містам» 1785 р., яка уніфікувала політичний статус міст Російської імперії, і Лівобережної України зокрема.

Досліджуючи економічний розвиток міст Гетьманщини другої половини XVIII ст., історики виділяють ряд спільних рис. Міста були переважно осередками торгівлі, а не виробництва. Основними формами періодичної торгівлі були ярмарки та торги, які можна вважати міськими привілеями. Періодична торгівля орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком і забезпечувала місто товарами іноземного виробництва, великими партіями збіжжя тощо. Натомість постійна торгівля залучала жителів довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури не були прерогативою міста, а, навпаки, більше розміщувалися в селах — за межами контролю цехів. Економіка полкових міст мала аграрний характер, це загалом було притаманно містам ранньомодерної Європи. Вважаємо, що вказані особливості свідчать, що для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання адміністративної функції. Вона сприяла залученню економічних і людських ресурсів, які рекрутувалися здебільшого з жителів навколишніх сіл. У місті вони виконували функції наймитів, слуг, працювали в штаті полкових та міських служб. Серед мігрантів переважали неодружені чоловіки активного віку, що відповідно формувало особливості статевовікової структури міського населення. Полкове місто приваблювало й помітний контингент тимчасових мешканців: осіб, що мали справи у полковій адміністрації, учасників судових процесів, торговців, заробітчани, подорожніх, гультяїв, злодіїв, жебраків тощо.

Змальована вище картина функціонування міст Гетьманщини є, можливо, дещо ідеалізованою, адже тогочасне традиційне суспільство ще не витворило класичного (у європейському розумінні) міського середовища. Утім, не варто забувати про ті соціальні зміни, котрі поступово окреслювалися в другій половині XVIII ст. Під впливом модернізаційних перетворень (запровадження паспортної системи, зростання мобільності населення та міжетнічних контактів, розширення церковного контролю за родинним життям) патріархальна громадська культура поступово втрачала свої позиції. Такі проталини в традиції з'являлися спочатку в містах, куди головними поштовими трактами рухалися модернізаторські ініціативи столиці. Відповідно, у такій суміші контролю й свободи коридори поведінки (в т. ч. демографічної) індивіда ставали розмитими, а її варіації більш розмаїтими. Це повинно було відобразитися в демографічних характеристиках населення.

Обриси демографічного портрета міського населення другої половини XVIII ст.

Вище вже зазначалося, що важливим урбаністичним критерієм виступає специфічний (міський) спосіб життя та світогляд його населення, тобто місто має змінювати поведінку людини, котра стає його мешканцем, причому, не лише окремого індивіда, а й більшості членів відповідного соціуму.

Звісно, що поняття на кшталт «більшість» чи «меншість» мають ґрунтуватися на більш конкретних та серійних даних, і у такому ракурсі може допомогти історична демографія, котра використовує усталені методики й говорить про поведінку населення уніфікованою та зрозумілою історикам різних країн мовою «демографії та інших лукавих цифр»¹⁴⁴. Оперування усталеними дефініціями та числами створює низку переваг, зокрема, змогу зосередитися на аналізі повторюваних подій та «стійких соціальних структур»¹⁴⁵, а також гарні можливості для порівнянь.

Тож спробуємо поглянути на міста Гетьманщини крізь призму демографічної поведінки їхніх мешканців, зокрема, такі її характеристики, як статеві-віковий склад, шлюбність, народжуваність, смертність, міграції. Більшість коефіцієнтів подано на основі аналізу даних Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр., в якому, на відміну від попередніх ревізій, взято на облік населення обох статей з вказівкою віку, походження, стану здоров'я. 969 книг опису (по 300–1200 аркушів кожна) охоплюють понад 3,5 тис. населених пунктів Гетьманщини, з поміж яких основна увага буде акцентуватися на трьох найбільших полкових центрах — Ніжині, Переяславі та Стародубі¹⁴⁶.

Вивчення демографічних характеристик певного соціуму традиційно розпочинається з аналізу статево-вікової структури населення, під цим поняттям в історичній демографії прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок¹⁴⁷. Зазвичай, у цьому контексті визначають три основні показники:

- 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок;
- 2) віковий поділ;
- 3) співвідношення як чоловічого, так і жіночого населення як загалом, так і в окремих вікових групах¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. — М., 2006. — С. 62–82.

¹⁴⁵ Цит. за: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 246.

¹⁴⁶ Матеріали Генерального опису цих міст збереглися чи не найкраще (Докладніше про джерело див.: Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. — 2008. — № 3. — С. 144–152). Загалом об'єктом аналізу даної розвідки є записи про 1708 мешканців Переяслава, 5086 — Ніжина і 4210 — Стародуба, котрі локалізуються у чистових книгах опису цих міст (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341).

¹⁴⁷ Муромцева Ю. Демографія: Навч. посібник. — К., 2006. — С. 62.

¹⁴⁸ Там само.

Традиційному аграрному закритому суспільству притаманна незначна перевага жінок, вона встановлюється під дією природних механізмів. Так, статеве співвідношення новонароджених дітей є біологічною константою (має назву «вторинне співвідношення статей») і дорівнює 106 хлопчиків на 100 дівчаток. Однак з віком у населенні починають переважати жінки в силу більшої смертності чоловіків і меншої тривалості їхнього життя¹⁴⁹. Ця теорія певною мірою діє й для міського населення Гетьманщини (див. табл. 1). Станом на 1766 р. серед мешканців Переяслава і Стародуба було більше жінок: 51,2% і 52,3% відповідно. А от у населенні тогочасних великих річпосполитських міст більшість була за чоловіками; так, у Варшаві кінця XVIII ст. їх нарахували 55,6%. Статеву диспропорцію польські дослідники пояснюють міграцією населення до міста, зокрема, приходом шляхтичів, робітників, торговців, лікарів, ворожбитів, шарлатанів, гіпно-тизерів, артистів тощо¹⁵⁰.

Таблиця 1

**Статеве співвідношення населення міст
за даними Генерального опису Малоросії 1766 (%)**¹⁵¹

місто	0–14		15–59			60 і старші		Все населення
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін
Переяслав	47,5	52,5	50	50	43,2	56,8	48,8	51,2
Ніжин	51,9	48,1	50,4	49,6	50,8	49,2	50,9	49,1
Стародуб	49,1	50,9	48	52	41,2	58,8	47,9	52,3

Статеве співвідношення населення є непоганим показником відкритості соціуму до міграції. Звичайно, що до міста могли мігрувати представники обох статей, однак традиційно найбільш мобільними були чоловіки активного віку. Відтак, у Стародубі чоловіків було порівняно менше, ймовірно, тому, що місто було центром неземлеробського полку, де були поширені відхожі промисли, а також існували альтернативні полковому центру міста Новгородка, Мглин, Погар, Почеп, численні розкольніцькі слободи¹⁵², котрі могли відтягувати частину активних чоловіків.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Warszawa w latach 1526–1795. — Warszawa, 1984. — S. 272–273.

¹⁵¹ Обраховано на основі: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341.

¹⁵² Щодо розкольніків у військово-статистичному описі середини XIX ст. йшлося: «Раскольники живущие, в уездах Стародубском, Новозыбковском, Суражском и Городненском, занимаясь фабриками, заводами и ремеслами, дают много способов окресным жителям, зарабатывать у них нужное пропитание» (Див.: Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. XII. — Ч. 2: Черниговская губерния. — СПб., 1851. — С. 77).

Натомість у Переяславі їхня частка вища, оскільки довкола полкового центру не було більш-менш значних міст, та й полк вважається одним з основних землеробських у Гетьманщині. У Ніжині, на відміну від Переяслава і Стародуба, переважали чоловіки (див. табл. 1), специфікою цього полкового центру була присутність численної грецької громади, котра у XVIII ст. активно поповнювалася мігрантами (передусім чоловіками) й істотно впливала на демографічне обличчя міста, у якому навіть серед літніх осіб, попри традиційно меншу тривалість життя, переважали чоловіки.

Щоб вчергове пересвідчитися у здатності саме прийшлих змінювати хиткий баланс між статями, ще раз поглянемо на мешканців Переяслава (див. табл. 1). Серед дітей у цьому місті ми бачимо 47,5% хлопчиків, а вже серед дорослих присутність «сильної статі» збільшується до 50%, що зумовлено якраз міграційними процесами.

Наступний важливий параметр — це вікова структура населення. Основою її аналізу в історичній демографії є поділ на великі вікові групи: дітей, осіб активного віку, літніх людей. Такий розподіл необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. За даними Генерального опису, більшість молоді в містах Гетьманщини починала активну й постійну працю в 14–16 років. Такого ж віку була й значна частина найманих робітників, вихідців із сіл і містечок Переяславського та інших полків. Указівки на 13–14 років як на межу між дитинством і активним віком фігурують й у тогочасному законодавстві¹⁵³. Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років, і старші. Абсолютна більшість із них супроводжувалася такими коментарями, як «престарелый», «дряхл», «по старости слаб». На думку Ю. Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає такий поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші)¹⁵⁴.

Відповідно до цього розподілу основна маса міського населення була представлена особами активного віку, частка котрих перебувала у межах 61–63,5%, другою за чисельністю віковою групою була дитяча —

¹⁵³ У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зеркало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6, арт. 1), повноліття хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат — з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії більш актуальною є не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком, як про це говорять норми саксонського права: «Возрастеть четверо який ... вторый, корда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить тестамент (духівниця, розпорядження майном на випадок смерті — *Авт.*)» (Див.: Собрание Малороссийских прав. 1807 г. — К., 1993. — С. 21).

¹⁵⁴ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава, 2005. — С. 112.

31,3–34,1%, найменше було осіб літнього віку — на рівні 5–7%. Різниця у віковій структурі населення між містом і селом полягала у співвідношенні дорослі : діти. У селах Гетьманщини було істотно більше дітей — 42% і відповідно менше дорослих — близько 52%, при однаковій з містом чисельності літніх людей. Себто, певна частка активних людей перемістилася до полкових центрів, і при цьому (що дуже важливо) в міському населенні було істотно менше дітей при відповідно більшій кількості осіб, які могли цих дітей народжувати.

Таким чином, ми підійшли до народжуваності, рівень якої, зазвичай, представляють у вигляді спеціального коефіцієнту (в проміле)¹⁵⁵. За нашими підрахунками, загальний коефіцієнт народжуваності для 1757–1766 рр. становив: у Переяславі — 40,7%, Стародубі — 41,5%, Ніжині — 45,9%. Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності¹⁵⁶, однак значно менші за коефіцієнт, встановлений Ю. Волошиним для сільського населення Стародубщини на 1758–1767 рр. — 60%¹⁵⁷. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт, обчислений Б. Міроновим для міст Європейської Росії XVIII ст. — 60%¹⁵⁸. Згідно з обрахунками радянського історика Я. Кіся, народжуваність у Львові становила 46%¹⁵⁹. Для міст Західної Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності — на рівні 39%¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Більш докладно про коефіцієнт народжуваності, хід та проміжні результати дослідження, а також про демографічні характеристики міського населення йдеться у нашій книзі: *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011.

¹⁵⁶ Відповідно до шкали, запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим, загальні коефіцієнти, менші за 16%, вважаються низькими, з 16 до 24% — середніми, з 25 до 29% — вище середніх, з 30 до 39% — високими, а 40% і більше — надвисокими (Див.: Демографический энциклопедический словарь. — М., 1985. — С. 209–210). Така народжуваність, однак, не викликала демографічний вибух, оскільки компенсувалася надвисокою смертністю, в «звичайні» (без голоду, епідемій, тощо) роки тільки 46–47 охрещених немовлят зі ста мали шанси дожити до п'ятирічного віку (з цього приводу див. наше окреме дослідження: *Сердюк І.* Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2011. — № 982: Сер. Історія. — Вип. 44. — С. 61–71).

¹⁵⁷ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи... — С. 129.

¹⁵⁸ *Міронов Б.* Социальная история России периода империи. (XVIII — нач. XIX в.в.): В 2-х т. — 3-е изд. испр., доп. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 159. Щоправда, до даних Б. Міронова треба ставитися обережно, особливо до узагальнюючих.

¹⁵⁹ *Кись Я.* Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. — М., 1966. — С. 365–366.

¹⁶⁰ Для Західної Європи в 1750–1775 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39% (Див.: *Урланис Б.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). — М., 1941. — С. 231).

За дослідженнями К. Гурнего, коефіцієнт народжуваності в Торуні* в 1760-х роках сягав 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від числа людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далєшице** з населенням 1109 мешканців він становив 47,9%, тоді як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38%. На думку дослідника, у більших містах був більший відсоток бідного населення, для яких укладання шлюбу було проблематичним, і це відбивалося на загальному рівні народжуваності¹⁶¹. Серед людності великого міста істотну частку склали трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Імовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Б. Міронова, коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею¹⁶². Постає питання: чи існував контроль у містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46%¹⁶³.

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширеними. Наприклад, у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 р. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар¹⁶⁴. В Україні в ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад, продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії¹⁶⁵. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності, — в інших випадках ними намагалися лікувати безпліддя¹⁶⁶. Подібні практики свідчать, що демографічна поведінка була суб'єктивною і визначалася індивідуальними потребами. Якщо ж говорити про наведені вище узагальнюючі дані, то, на нашу думку, контрацепцію аж ніяк не можна вважати

* До 1793 р. вільне місто під управлінням польської корони, зараз адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі.

** Місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

¹⁶¹ *Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludności o wymi Toruniaw XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. — Toruń, 1977. — Historia XI. — S. 80.*

¹⁶² *Міронов Б. Социальная история России... — Т. 1. — С. 187.*

¹⁶³ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим «фізіологічним максимумом» — 76%, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів — членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю внутрішньосімейного регулювання (Див.: *Міронов Б. Социальная история России... — Т. 1. — С. 187.*)

¹⁶⁴ *Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 2: Люди и вещи. — Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. — М., 1995. — С. 170–175.*

¹⁶⁵ Про магичні практики див. докладніше: *Дуса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. — К., 2008. — С. 239–240.*

¹⁶⁶ Там само. — С. 239.

основною причиною зниження народжуваності, адже важко припустити, що у тогочасних містах і селах по-різному займалися сексом. А от шлюбні стратегії мешканців міських і сільських поселень могли істотно відрізнятись, що опосередковано впливало і на число народжених дітей. Для розуміння такого впливу розглянемо шлюбну поведінку.

Акт шлюбу був найважливішою усвідомленою подією в житті людини ранньомодерної доби* і займав вагомe місце у її поведінкових стратегіях. За даними Генерального опису 1766 р., у шлюбі перебувала найбільша частка міських мешканців активного віку. Так, серед цієї когорти населення Переяслава більшість становили пошлюблені — 48,8% в чоловіків і 51,3% в жінок. Однак це набагато нижчі показники, ніж аналогічні у населення сіл Стародубщини — 70,3% у чоловіків і 80,7% у жінок. Відповідно в місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків — 48,4% та неодружених жінок — 30,6% (проти 27,4% і 12,8% мешканців сіл обох статей)¹⁶⁷. Це, на думку К. Гурнего, є ознакою міського населення і спричинює зменшення коефіцієнту народжуваності у містах, порівняно з містечками і селами.

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само як і незаміжні жінки, частка яких у цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становило 77,8% в чоловіків і 94,5% в жінок, у Стародубі — 85,5% і 94,4% відповідно. Отож, у містах частка безшлюбного населення була значно вищою, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб.

При цьому шанси жінок були набагато вищі з огляду на те, що в Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 роки доводилося 214 холостих хлопців цього віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат — 467 хлопців. Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо в цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100 до 77.

Звісно, що частина молодих людей у містах були трудовими мігрантами з сільської місцевості й могли, відпрацювавши кілька років у місті, повернутися додому й взяти шлюб там. У Переяславі з 1708 осіб, записаних у Генеральному описі 1766 р., 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 — із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на

* Такими ж важливими подіями можна вважати народження, хрещення та смерть, однак вони в абсолютній більшості випадків не залежать від волі людини, котрої стосуються.

¹⁶⁷ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... — С. 115.

шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки в Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню загалом відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава фігурують 45 шлюбних пар, що склалися з чоловіка-мігранта з села й жінки-мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села, нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45:24) загалом відповідає статевій структурі міграції¹⁶⁸.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік разом з дружиною міг отримати двір і хату у місті¹⁶⁹. Хоча частішими були випадки, коли обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах¹⁷⁰.

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалася в містах загалом і Переяславі зокрема, слід констатувати, що шлюби з сільськими дівчатами не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалася за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах¹⁷¹, що підводить до необхідності визначення середнього шлюбного віку.

За нашими підрахунками, середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава станом на 1766 р. становив 25,7 років, для жіночого — 22,5 роки. Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків — 28,1 рік, для жінок — 22,3 роки¹⁷². Для сільського населення Стародубщини аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно¹⁷³. За дослідженням Б. Міронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років, женихів — 16–18 років. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах¹⁷⁴. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава, навіть з такою корекцією, значно переважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

¹⁶⁸ Більш детально див.: *Сердюк І.* Полкових городов обивателі... — С. 144–150.

¹⁶⁹ Опосередковані свідчення про таку ситуацію див.: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 264 зв.–265.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 245 зв.

¹⁷¹ За рахунок 13–15-річних дівчат; зрештою, у XVIII ст. були відомі випадки, коли брала шлюб 11-річна дівчина, хоча це і суперечило нормам права (Див.: *С.Н.* К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия // Киевская старина. — 1884. — № 2. — С. 332–333).

¹⁷² *Волошин Ю.* Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // *Історична пам'ять.* — 2011. — № 1. — С. 5–24.

¹⁷³ *Анри Л., Блюм А.* Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой — М., 1997. — С. 194.

¹⁷⁴ *Миронов Б.* Социальная история России... — С. 167.

У даному випадку населення Переяслава наближене до «європейського типу шлюбності», концепція якого розроблена Джоном Хайналом. На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували в шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менше 21 року, тоді як європейському — вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах* в 1751–1780 рр. середній шлюбний вік для чоловіків складав 27,6, а для жінок — 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Ж. Буржуа-Піша, у Парижі в XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років¹⁷⁵. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали в шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки — у віці 21–25 років (42%)¹⁷⁶.

Частка осіб, що не перебували в шлюбі, у Переяславі була значно вищою, ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, такі як, наприклад, сліпа на одне око дівка Марія — тридцятирічна наймичка¹⁷⁷. У описі Стародуба зафіксовано дві незаміжні жінки (у джерелі — кульгаючих на одну ногу)¹⁷⁸. Таких осіб — калік, жебраків, бездомних, юродивих у місті зазвичай було більше, ніж у селах.

Загалом у населенні полкових міст Гетьманщини частка осіб поза шлюбом була вищою, а одруження відбувалися в старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. Шлюбність у містах могла знижуватися через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої

* Місто на території кюрфюршества Баварія, нині частина Карлсруе — міста в землі Баден Вюртемберг (Німеччина).

¹⁷⁵ Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. — М., 1979. — С. 14–30.

¹⁷⁶ Кись Я. Указ. соч. — С. 366.

¹⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 9 зв.

¹⁷⁸ Там само. — Арк. 128 зв. Вочевидь, для дівчини перепоною для шлюбу була тільки істотна фізична вада, а щодо вад зовнішності, то на кожен товар з часом міг знайти свій покупець. Ось якою колоритною фразою передає таку ситуацію сатирична розповідь XVII ст.: «... Той (батько. — Авт.) міл трьох дівок. Двох же оддав скоро замуж, а третяя довго рутку сіяла, бо груба била на тварі». Дівку взяв заміж удовілий купець, котрий подумав, що вона буде у всьому слухняна. Тут можна згадати відповідні поради Симеона Полоцького, котрий вважав, що на красиву дружину всі спокушаються, а тому «Вже ліпше негодящу собі полюбити. Отож є менше горе негарну тримати...» (Див. докл.: Приповість о трьох млоденцях, како ошукала їх одна вдова своїми фортелями барзо штучне // Українська література XVII ст... — С. 467–469; *Полоцький С. Одруження* // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... — Кн. 3: Література високого Бароко (1632–1709). — К., 2006. — С. 751–752).

рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів і, зрештою, розвиток проституції¹⁷⁹.

Повертаючись до середнього шлюбного віку, зауважимо, що середня різниця у віці між подружжям складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, у конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, в описі Стародуба зафіксована сімейна пара, у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці — 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині, сину Іллі, було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20¹⁸⁰. Одруження в 50 років з молодою дівчиною могло вважатися винятком, однак, як показує джерело, неодноразово траплялося в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у 20-річному віці) він прийшов до Стародуба з «полської області» (імовірно, з Правобережної України). Спершу, можливо, наймитував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п'ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев'яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, — це те, що він у свій 71 рік записаний як «здоров», що було рідкістю на той час¹⁸¹.

В описі міст зустрічаються випадки, коли дружина була значно старшою за свого чоловіка. Приклад такого подружжя становили сорокарічний дяк стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шістдесятирічна дружина Євдокія¹⁸². Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша різниця у віці між подружжям була зафіксована в Стародубі і складала 47 років. Так, в описі міста є інформація про сімдесятирічного Микиту Петрачюнова, який на момент перепису одружився вдруге, і його другій дружині було лише 23 роки¹⁸³. З цим випадком пов'язаний цікавий казус: разом з Микитою в хаті проживав його шістдесятирічний зять Яків, одружений з Феодосією віком 25 років¹⁸⁴. Імовірно, що таке співпадіння двох значних вікових різниць не випадкове (враховуючи родинні

¹⁷⁹ *Мионов Б.* Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. — Л., 1990. — С. 54.

¹⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 68 зв.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 69.

¹⁸² Там само. — Арк. 231 зв.

¹⁸³ Там само. — Арк. 462 зв.

¹⁸⁴ Там само.

зв'язки і спільне проживання чоловіків), однак тут важко висувати якісь припущення. Головне, що шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок, так само, як і шлюби з удівцями чи вдовами.

Участь цієї когорти в шлюбній поведінці населення вивчалася польськими демографами. Так, за дослідженням К. Гурнего, у місті Торунь в парафії святого Якуба упродовж 1746–1793 рр. було зареєстровано 767 шлюбів. Із них 406 (53%) взяли хлопець і дівчина, 155 (20%) — хлопець і вдова, 120 (15,6%) — вдівець і дівчина, 86 (11,4%) — вдова і вдівець¹⁸⁵. Ці дані вказують на значне поширення повторних шлюбів, а також на вагоме місце вдів і вдівців на шлюбному ринку Торуня. Щодо Російської імперії, то, за дослідженням Б. Міронова, вдівство в ранньомодерному соціумі було звичним явищем унаслідок високої смертності населення¹⁸⁶.

Аналогічно нами була досліджена структура шлюбності в приході Христорождественської церкви сотенного містечка Ярьєски (Миргородський полк) в 1755–1774 рр. За ці двадцять років у приході було укладено 248 шлюбів, з них 165 (66,8%) — між хлопцем і дівчиною, 24 (9,8%) — між вдівцем і дівчиною (причому, 4 були вдівцями по 2-х померлих дружинах, тобто одружувалися втретє), лише 4 (1,6%) шлюби — між хлопцем і вдовою, 54 (21,8%) — між вдівцем і вдовою (причому, в 16 шлюбах один з подружжя одружувався втретє, а в одному випадку шлюб був третій для обох членів подружньої пари). Примітно, що при такому різноманітні варіації укладання шлюбних пар за двадцять років у Ярьєсках з усіх можливих не зареєстровано тільки шлюб хлопця і вдови по двох чоловіках. Зрештою, як бачимо, у кожному третьому шлюбі серед подружжя були вдівці чи вдови¹⁸⁷.

¹⁸⁵ *Górny K.* Op. cit. — S. 93.

¹⁸⁶ *Миронов Б.* Социальная история России... — С. 172. Чи не єдиними дослідженнями шлюбної поведінки вдів на матеріалах ранньомодерної України є розвідки: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в Полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // Київська старовина. — 2011. — № 1. — С. 13–31; *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. — 2000. — № 6. — С. 58–64. З іншого боку, як стверджує Е. Фройд, тема самотньої жінки, і в тому числі вдови, недостатньо розроблена і в західноєвропейській історіографії. Перелік основних праць (переважно стосовно Англії) див.: *Froide A.* Hidden women rediscovering the single womeno fearly modern England // Local Population Studies. — 2002. — № 68. — P. 26–41.

¹⁸⁷ Детальніше про структуру шлюбності в Ярьєсках див.: *Сердюк І.* Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Ярьєски Миргородського полку) // Краєзнавство. — 2010. — № 3–4. — С. 47–55.

Якщо у контексті вдівства порівнювати місто (див. табл. 2) й село Лівобережного Гетьманату, то побачимо, що у місті вдівців менше 1%–1,5%, а в селах вони становили 2–3%, натомість вдів у селах було 6%, а у містах — від 11 до 16% серед жінок активного віку.

Якщо частка міських вдівців співвідноситься з сільськими у межах статистичної похибки, то вдів у місті було істотно більше, ніж у селах. Вочевидь, що частина жінок, овдовівши, не могли далі забезпечити себе на селі без чоловічих рук, а тому йшли до міста, переважно на ролі робітниць, котрі наймалися за одяг, харчі, а бувало й за платню. Такі жінки були змушені будь-якими засобами заробляти на життя, одна з таких удів, котра звинувачувалася в блуді, заявила на допиті в Лохвицькій сотенній канцелярії (1729 р.), що пішла на статевий зв'язок, спокусившись обіцянкою підтримки. При цьому вдова боялася «жеби худоби не погубить, и детей (5-х дітей — *Авт.*) в малых летах будучих, по наимах не пустит»¹⁸⁸.

Таблиця 2

Відсоток вдів і вдівців у міському населенні активного віку¹⁸⁹

місто	чоловіки			жінки		
	всього	вдівці	%	всього	вдови	%
Переяслав	540	6	1,1	541	95	17,6
Ніжин	1563	32	2	1541	182	11,8
Стародуб	1247	21	1,7	1350	220	16,3

Більш прийнятним виходом був повторний шлюб, однак удові з дітьми вдруге вийти заміж було надзвичайно важко. У Генеральному описі такого великого полкового міста, як Стародуб, поміж понад 4,5 тисяч мешканців зафіксовано тільки два такі випадки, причому в обох з них «новими» чоловіками були грецькі купці, котрі могли не знайти собі «кращих» дружин через свою етнічну приналежність та порівняно (як на купця) незначні статки¹⁹⁰.

В описі Переяслава зафіксовано тільки один такий випадок — серед міських обивателів зустрічаємо міщанина Якова Козоріза і його дружину Євдокію (обом по 30 років), які мали п'ять дітей віком від одного до дев'яти років. Дітей стосується наступний запис: «детеее з умершимее мужем ... Яремаю Кривошеем сплоченые»¹⁹¹. Отже, залишившись після

¹⁸⁸ Див.: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К., 1976. — № 79. — С. 214–216.

¹⁸⁹ Міське населення на основі: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341, сільське — дані Юрія Волошина: *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи...

¹⁹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 23 зв., Арк. 308 зв.

¹⁹¹ Там само. — Кн. 278. — Арк. 205 зв.

смерті чоловіка з п'ятьма дітьми, Євдокія змогла вдруге вийти заміж. Вона була молодою, здоровою і мала власний двір з хатою. В описі є вказівка, що двір купив її покійний чоловік Ярема 22 жовтня 1764 р., заплативши доволі значну на той час суму — 25 рублів¹⁹². Співставивши це з часом проведення перепису Переяслава (кінець жовтня 1765 р. — березень 1766 р.¹⁹³), можна припустити, що Євдокія вдруге взяла шлюб не пізніше, ніж через півтора року після смерті свого першого чоловіка. Тобто вона зачекала, коли пройде рік трауру по померлому, й одразу одружилася. Її другий чоловік Яків Козоріз займався шевським ремеслом, був приписаний до цеху й заробляв 9 рублів на рік, що давало сім'ї засоби до існування. Імовірно, успадкувавши місце в цеху, вдова не могла сама займатися шевським ремеслом¹⁹⁴, тоді як це міг робити Яків. Отже такий шлюб був взаємовигідним. Євдокія стала єдиною вдовою з дітьми, яка в Переяславі (за даними опису) змогла вдруге вийти заміж, тоді як 28 таких жінок залишилися самі, тобто імовірність такого шлюбу становила 1:28, або 3,6%.

Підсумовуючи, зауважимо, що головними, спільними особливостями населення полкових міст Гетьманщини, з точки зору історичної демографії, була значна частка активного люду, нижчий рівень народжуваності, вищий шлюбний вік. «Прибульці», котрі потрапили у міське середовище, не поспішали одружуватися та заводити дітей, оскільки не мали на це коштів або ж мали інші життєві пріоритети (наприклад, навчання ремеслу).

Містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. При цьому дівчата мали більше шансів на шлюб, ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, солдатів на постой, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було і явище проституції. Шлюбна поведінка мешканців ранньомодерних міст могла бути меркантильною, іти в обхід установлених суспільних норм і звичаїв. У місті контроль громади слабшав, і його легше було ігнорувати, сам спосіб життя міського населення, вагома частка мігрантів у ньому значною мірою впливали на демографічну поведінку.

¹⁹² Там само. — Арк. 206.

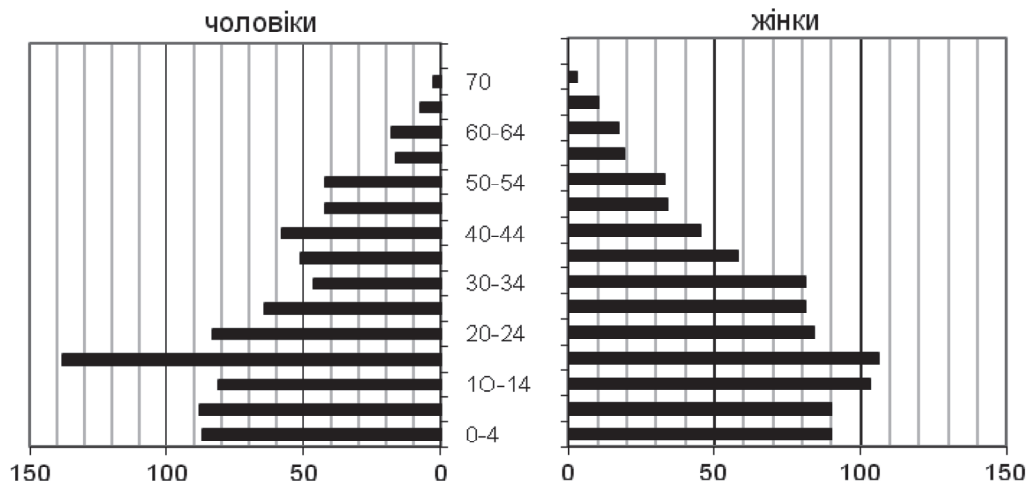
¹⁹³ Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // Укр. іст. журн. — 1960. — № 6. — С. 132–134.

¹⁹⁴ З іншого боку, у цехах ранньомодерної Європи могли діяти правила, спрямовані на захист сім'ї померлого майстра, які дозволяли жінкам бути членами цих корпорацій. Наприклад, у реймських цехах чисельність жінок складала від 3 до 14,5% (Див.: Кириллова Е. Ремесленные корпорации в раннееврейское время // Новая и новейшая история. — 2009. — № 3. — С. 91).

Разом з тим, всі міста були унікальними, особливості організації життя кожного з них формували власні риси на їхній демографічній мапі. Так, з точки зору шлюбності надзвичайно цікавим є полковий Ніжин, де поміж понад 5 тисяч населення, зафіксованого у Генеральному описі міста 1766 р., фігурують тільки дві незаміжні жінки, старші за 30 років, — це дві рідні сестри («старицы девицы») Ірина та Єфросинья віком 42 і 45 років відповідно¹⁹⁵. При цьому у місті фіксується висока частка неодружених чоловіків, у першу чергу представників грецької громади. Виходить, що активна міграція греків до міста порушила баланс на його шлюбному ринку і зумовила високий попит на жінку, холості чоловіки «розібрали» всіх дівчат і потім взяли ще й за вдів, опосередкованим свідченням чого є порівняно низька частка останніх серед жінок активного віку (на рівні 10%), тоді як в інших містах вона була у півтора рази вищою (16–17%).

Найхарактерніша риса демографічного обличчя Переяслава добре помітна на статеві-віковій піраміді* цього міста.

Статеві-вікова піраміда населення Переяслава¹⁹⁶

¹⁹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 341.

* Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статеві-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність — на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п'ять.

¹⁹⁶ Побудовано за даними: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278.

Як бачимо, його особливістю була аномально велика кількість чоловіків віком 15–19 років, жінки цього віку теж були найчисельнішою віковою групою у місті. Причиною цього буму була трудова міграція. У цьому контексті пригадується заувага В. Маслійчука: «Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років»¹⁹⁷. Наша перевірка цього припущення щодо Переяслава цілком підтверджується, адже серед усіх наймитів-мігрантів цього міста серед чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок — 24,3%¹⁹⁸.

Вище озвучені тільки найхарактерніші риси, можна виокремити й більш дрібні, але не менш показові, котрі у своєму комплексі свідчать, що місто Лівобережного Гетьманату таки вивершувалося над округою, воно мало свої переваги, котрі приваблювали мігрантів, які приходили до міста для реалізації якихось своїх власних прагнень. Головні особливості міста виходили із його здатності привабити до себе прийшле населення, з його специфікою у плані характеру (не кожен міг покинути звичне сільське життя), економічного положення, статусу, а також у здатності нав'язати цим людям свої звички у шлюбній поведінці, родинному житті, поведінкових стратегіях. Ці аспекти, нехай і розмиті, але таки проявляються у демографічних коефіцієнтах та значеннях, котрі, при всій своїй умовності таки уможливають спробу малювання колективних портретів міського населення.

¹⁹⁷Під час прочитання лекції «Дитина та Імперія» (у рамках реалізації проекту «Публічні лекції. Політ.уа»). Розшифровку лекції див.: <http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html>

¹⁹⁸Див. докл.: *Сердюк І.* Вихідці з села серед населення Переяслава... — С. 213–215.